

7114

Chinglini fangjiaopu -
mu

281

7-32

1908 p.

04 NOV 2009

91-77

563

Ա Ռ Զ Ե Ռ Ն ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԱՆՏԵԱՅ ՄԵԾ ԵՒ ՅԱՅՏՆԻ
ԲԱՐԵՄԱՐԻՍ, ՓՈՔՐ ԵՒ ԱՆԾԱՆՈԹ
ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ:

20367

«Որով չափով չափեք,
չափեսցի ձեզ»:

1903
Տպարան Այվազեանց և Նազարեանց
Ե Ր Ե Ի Ա Ն: (4)

ԲԱՐԵՄԻՏ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ ՆԱԽԱԳԻՏՆԵԼԻՔ:

Որքան ուղիղ է ժողովրդական ընդհանրացած ասացուածա՝ «Բախտաւոր աստղի տակ ծնուածը միշտ ճակատագրի յաջողութեաններին կհանդիպի», կարծես նոյնքան ստույգ է և սորան հակառակ վկայուածը, «Չարագուշակ գիտաւորի երեւան ժամանակ ծնուածն աշխարհային կենցաղի մէջ չարատանջ կեանք կանցուցանի»: Մնահաւատ նախապաշարմանս ակնարկութեամբ՝ չգիտենք 1837 թուականի դեկտեմբերի 10-ին գիտաւոր աստղ երեցած է՝ թէ ոչ, սակայն մեր ապարախտների թուին պատկանած լինելով՝ բովանդակ կեանքի ասպարիզում շատ և շատ արգելքների, զրկանքների, տառապանքների, զրպարտութեանց, հալածանքների և յանիրաւի անարգանքների ենք հանդիպում. այնու ամենայնիւ վերնախնամ տեսչութեան հաճելի է եղած՝ պահպանել մեզ առանց յուսարեկութեան:

Ներկայ գրքոյկը՝ մատնացոյց կլինի մեր կրած՝ տառապանքների մի մասին վերայ՝ զոր ակամայ տհաճութեամբ հրատարակում ենք ոչ այնքան առ մեզ գութ և գորով ձրգելու յարգելի կարգացողներից, քան որքան նոցա երբեմնին գայթակղուած միտք խաղաղելու անձնաւորութեանց ճանաչման վերաբերութեամբ, թէպէտև շատ և շատ ուշ, ըստ որում անձին տէր չենք, այլ պատկանում ենք մեր կոչման, պաշտօնին, ազգին և հոգևոր իշխանութեան: Ուրեմն աննպատակ թեղ չհամարուի այս աշխատութեան տպագրութիւնն՝ որ 'ի շինութիւն միաժողութեան կառաջնորդէ, քան 'ի կործանումն գայթակղութեան, որովհետև անտարակոյս կգարթուցանէ բարեմիտ ընթերցողների ուշադրութիւնն թէ՛ մինչև Էրբ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սահմանադրական Քահանայապետներն՝ իրենց ընական մտաւոր կարողութիւններից կապտուած-կողոպտուած ժամանակ, խաղալիկ

պէտք է դառնան այս և այն անբարեմիտ բաղդախնդիր կոնգրակագիրները յանարգանս իշխանութեան պատկառելի վարկման և ի նախատինս անտարբերութեան հայ ազգութեան:

Սորա օրինակը՝ բացի Գերապատիւ Ներսէս եպիսկոպոսի փետրվարի 22-ին արձակած նամակին—որ յետոյ աւելացած է, գրութեամբ 1884 թուականի յունուարի 24-ին ընդ համարաւ 25, ուղարկած էինք Ռոստով քաղաք Յովհաննէս Տէր-Արքահամեանցին հրատարակելու: Սակայն երբ ամենապատիւ Մակար սրբազան արքեպիսկոպոսի փետրուարի 14-ին էջմիածնից քարշուած հեռագիրը ստացանք՝ որով պատուիրում էր մեզ այդ գրքուկի տպագրութիւնն զադարեցնել, հարկադրուեցանք խնդրել նորանից մեզ վերադաձնել: Նա՛ Տէր-Արքահամեանցն իւր նամակով յանուն արժանապատիւ Մելքիսեդեկ քահանայ Քալանթարեանցի՝ նոյն տարուայ սեպտեմբերի 3-ին ծանուցանում է. «Գերապատիւ Սուրբառ եպիսկոպոսի բրօշխըն «Առ ձեռն վարձատրութիւն» վերնագրով՝ գրաքննութեան զրկել եմ ի Սանկլըտայտերբուրգ յ2 փետրուարի տարուայ համարաւ 110, «և մինչ ցայժմ յետ ստացած չեմ: Սորա պատճառն այն է «անկասկած» որ գրքի բովանդակութիւնն եկեղեցականի «վերայ լինելով, Պետրբուրգի գրաքննարանը բրօշխըն «բնագիրն էջմիածին զրկած է ի գրաքննութիւն, ուր և «մնացած է արխիւի մէջ, իբրեւ անյարմար տպագրութեան»:

Սակայն որքան եղաւ մեր դարմանք՝ երբ Պետրբուրգի բժշկական համալսարանի ուսանող շամախեցի պարոն Թադէոս Զաքարեանց, մեզ հաղորդեց 1885 թուականի փետրուար ամսի վերջին, երբ իմիասին Աստրախան էինք գնում, որ տպարանատէր Յովհաննէս Տէր-Արքահամեանի մայրաքաղաքի գրաքննական ժողովն ուղարկած տպագրելի օրինակը գտնուում էր այն ժամանակ արգոյ կարապետ Յարութիւնեան եղեանի տանն, ուր և ուսանող պարոնը կարգացած է: Ի՞նչ խորհուրդ ունէր արդեօք ազգաւոր պարոնի այնպիսի վարմունք. մեր անուան վերաբերութեամբ ամեն-

նայն յիշոցաբանութիւններ հրատարակելու ոչ միայն արգելք չ'լինել, այլ խրախոյս անգամ տալ. իսկ մեր փաստերով արդարացուցման վկայաբանութիւնք առնել, կաշկանդել իրեն մօտ: Այս օրինակ գործողութեան մէջ անկողնակալ արդարապիտութիւնն չ'է գերակատարն, այլ միակողմանի կիրք և կուսակցութիւն, որքան և նուիրական համարուի իշխանութեան վարկման հովանաւորութիւնն:

Այսպիսի մանրամասնութեանց ծանօթանալէն յետոյ՝ երբ Մեզու Հայաստանի լրագրում այդ բանադրական կոնգրակի մասին տեղեկութիւն հրատարակուեց՝ աստրախանցի այժմ հանդուցեալ Բուդաղեանցն, որ պաշտօն ունէր Ներքին Գործոց նախարարութեան մէջ, մասնաւոր նամակով մեզ յորդոր կարգաց յգել այդ գրքուկը կոստանդնուպօլիս արգոյ Համբարձում Ալաճախանցին «Փունջ» շաբաթաթերթի մէջ մասն առ մասն, կամ առանձին գրքուկով տպագրելու: Իսկ երբ հրատարակուեց նոյն կոնգրակ Թուրքիոյ մայրաքաղաքի շատ թերթերի մէջ՝ Գերապատիւ Տէր Մելքիսեդեկ սրբազան եպիսկոպոսն առանձինն գրութեամբ մեզ յորդորեց անշուշտ լուծեան չ'տալ այդ վերին աստիճանի ամարգի վարմունք, այլ հերքողականով պատասխանել: Ի հետեւում որոյ տետրակիս մի օրինակն ուղարկուեց Նորին Սրբազնութեան յանձնել Արեւիկան Մամուլի խմբագրութեանն հրատարակելու, սակայն մեզ ցայսօր անյայտ մնաց սորա լույսընծայութիւնն:

Վեց տարիներ անցնելուց յետոյ, այն է 1891 թուականի ապրիլ ամսի առաջին օրերն, ի Տէր հանգուցեալ սրբադնագոյն Մակար կաթողիկոսն առանձինն կոչելով մեզ իւր մօտ՝ վշտահար օրտով ասաց. «Ինչպէս երևում է քո գլխին փոթոթ ըրկներ պիտի բարձրանան, ի՞նչ արիւր երեմիա, Ներսէս «և Արիստակէս եպիսկոպոսների քեզ գրած իսկական նա՜մակները՝ հանգուցեալ կաթողիկոսի բանադրանաց կոնգրակի վերաբերութեամբ, ինձ բեր նորանք, պարոն Պրօկուրօրը ցանկանում է տեսնել»: Մօտս եմ, ասացի և անմիջապէս սենեակ վերադառնալով՝ բերեցի յանձնեցի իրեն: Քանի

մի օրեր ֆնացին իւր մօտ, մօտաւորապէս ապրիլի 10-ին վերստին կոչելով՝ վերադարձոյց ինձ նորանք, ծանուցանելով. «Ինչ որ պարտք էի համարում՝ այդ անցեալ բանսար-«կութեամբ յերկրումս արեւը և ամօթալից գէպքերի մա-«սին, մի առ մի խօսեցայ պարոն Կանչելի Պրօկուրօրին՝ «յատկապէս պարոն Սանազով գաւառապետի ներկայու-«թեանն որպէս վկայի: Աւելորդ է քեզ հաշիւ տալ, միայն «զուցէ նա Սինօգիցն էլ հարցմունքներ անի պաշտօնական «թղթով, թերեւ և քեզանից մանրամասնութիւններ ցան-«կանայ տեղեկանալ, պատասխանեցէք նորան ինչ յայտնի «են Չեզ. միայն ես ամստում եմ՝ որ հեռագրով քեզ ար-«գելեցի յարմար ժամանակին դորանց հրատարակութիւնն, «ըստ որում աշխարհս և իւրայինք մեր գիտեցածից աւելի «արմատացած են չարութեան մէջ»:

Ահա, այս դժբախտ տեսրակն է՝ որ հակառակ ներկայ և նախկին համոզմանս՝ արտայայտուած յանուն Տէր-Արիս-տակէս հպիւսկոպոսի արձակածս նամակի մէջ, այսօր 23 տարիներից յետոյ, լոյս է տեսնում միմիայն արդարու-թեան և ճշմարտութեան պարտք կատարելու նպատակաւ անցեալ քօղածածուկ գործողութիւնների վերաբերութեամբ: Եւ այս նորա համար, որպէս զի երկրորդ անգամ համոզուի Աստրախանի վիճակի բարեպաշտօն մերազգի ժողովուրդ՝ թէ մեր մասին պաշտօնապէս պոյութիւն չունէր այն նշո-վից կոնդակն՝ որոյ մասին այնքան թմբկահարութիւն արին մեր բարեկամները բոլոր քաղաքների և աւանների հրապա-րակներում և մեր ձեռագիր պատասխանները տարածու-եցին, և թէ կեղծ չ'էր մեր տեսչական պաշտօնավարու-թիւնք Գէորգ չորրորդ կաթողիկոսի մահուանից յետոյ մինչև այսօր:

Ս. Ա. Ե. Պ.

Ս.

Ներկայ 1884 տարուայ առաջին իսկ օրերը քա-ղաքիս մէջ ձեռքէ ձեռք, անէ տուն, հրապարակէ հրապարակ և կրպակէ կրպակ սկսաւ պտտիլ հան-գուցեալ Գէորգ Վեհափառ Կաթողիկոսի կոնդակի օրինակն, որ իբր թէ 1880 թուականի դեկտեմբերի 31-ին բնդ համարով 571, իմ մասին յանձնուած է Սրբազան Սինօգին: Նոյն արարողութիւնը խիու-թեամբ կատարուել է և վիճակիս քաղաքների մէջ, ինչպէս մասնաւոր համբաւներից ստուգուեց: Ինձ համար սորանից անակնկալ կաղանդէք-պարգև չէր կարող լինիլ: Այդ Հայրապետական շնորհագրի հետ իբրև ծանուցումս կայ գրուած և մի քանի տող հաւ-ընտիր խօսքեր՝ որոնք պարգևաթղթի արժանեաց պահատութիւնը լրացնում են: Այս է կոնդակի պատ-ճէնը ամենայն հարազատութեամբ:

«Գեորգ ծառայ Քրիստոսի եւ անհաւանելի
«կաթօֆն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կարո-
«ղիկոս անկեալյն Հայոց, Ծայրագոյն Պատրիարք
«համազգակաւ նախամեծար Արոտոյ Արարա-
«եան Առաքելական մայր եկեղեցւոյ արքայ Կա-
«թողիկէ Էջմիածնի. Սինօգի Սրբոյ Էջմիածնի:

«Առ ՚ի խաղաղացուցանել զյուզմունս և
«զերկպառակութիւնս հայկազուն պարզամիտ
«ժողովրդեան՝ հոգեւոր որդւոց մերոց, Սեղէքսան-
«զրապօլ քաղաքի և ՚ի վիճակի նորա, ՚ի 1877

«Թուին բարւոք անօրինեաց Սինօղդ հեռացուցա-
 «նել անտի զթելադիրն յուզմանց և խռովութեանց
 «և զառիթն բազմատեսակ զայթակղութեանց ըզ-
 «շնորհազուրկ եպիսկոպոսն Սուքիաս Պարզեանց
 «բառնալով զչարն 'ի միջոյ ժողովրդեան: Որ և
 «աստ 'ի Հայրապետական Մայր Աթոռոջս, ի
 «սուրբ Էջմիածին յայտնեալ զչար հոգի իւր և
 «բարձրացուցեալ զեղջիւր ամբարտաւանութեան
 «ընդվզէր ընդդէմ անօրէնութեան և հրամանաց
 «Սինօղի և Հայրապետականս իշխանութեան,
 «իրբե զնոր իմն Նիկիոյ մերկացեալ բոլորովին ըզ-
 «շնորհս աստուածայինս, զոր ընկալեալն էր 'ի
 «ձեռնադրութեանն յեպիսկոպոսութիւն, ամե-
 «նայն զազրալի լրբութեամբ, արբեցութեամբ
 «և անառակութեամբ 'ի վարս իւր և 'ի գնացս,
 «որպէս ապացուցանեն և գրաւոր և բանաւոր
 «վկայութիւնք բազմաց 'ի ժողովրդոց Ազէքսան-
 «դրապօլոյ և վիճակին, որպէս և 'ի բազմաց
 «եկեղեցականաց և աշխարհականաց այլոց տեղ-
 «եաց ստուգեցաք, այնչափ յանդգնեալ մինչև 'ի
 «հայ լրագիրս Տփիսեաց ստորագրութեամբ իւրով
 «կոչել զանձն ըմբոստ Կաթողիկոսական իշխա-
 «նութեան և հրահանգաց և հրամանաց Սինօ-
 «ղիդ, որպէս յամենայն տեղիս՝ ուր գտեալ է
 «պաշտօնիւ, այսպէս ընթանալով բաժանեալ է
 «դհօան Գրիստոսի յերկուս, կէտ նպատակի ու-
 «նելով ինքեան միայն զանձնական օգուտն իւր,
 «ընթանալով հակառակ կանոնաց և օրինաց
 «Հայաստանեայց սրբոյ եկեղեցւոյ, որպէս յԱզէք-

«սանդրապօլ, նոյնպէս և 'ի վիճակին Ախալցխոյ,
 «կատարեալ յանդգնութեամբ առ ոչինչ համարեալ
 «զկարգս և զկանոնս, զծէսս և զարարողութիւնս
 «սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ, զխաղաղութիւն և ըզ-
 «սէր պատուական ժողովրդեանն և զիշխանու-
 «թիւն և զիրաւասութիւնս Հոգևոր ծայրագոյն
 «իշխանութեան անպատուելով: Իսկ 'ի կտրգելն
 «մեր յառաջնորդութիւն Բեսարաբիոյ և նորոյն
 «Նախիջևանի զՄակար սրբազան Արքեպիսկո-
 «պոսն յառաջ քան զամս երկուս 'ի 15 Մարտի
 «1879 ամի, խնդրեաց 'ի մէնջ թախանձանօք
 «տանել ընդ իւր 'ի նոր ստանձնեալ վիճակ իւր
 «զՍուքիասն, որ ձեռնասուռն աշակերտ իւր էր
 «և խնամովք նորա զարգացեալ 'ի մանկութենէ
 «անտի, և մեք 'ի յարգանս Արքեպիսկոպոսին
 «Մակարայ զիջեալ 'ի խնդիրն տուաք հրա-
 «ման տանելոյ ընդ իւր, այնու միայն պայմա-
 «նաւ, զի ոչ իրբե անձն հոգևորական և ոչ իրբե
 «եպիսկոպոս, այլ իրբե աշխարհական ծառայ և
 «ուպասաւոր կարող է տանել ընդ իւր, կարծե-
 «լով մեր անշուշտ, զի նա հայրական բարի
 «խրատաւք գուցէ յաջողեցի զարձուցանել ըզ-
 «չարն 'ի վատ գնացից իւրոց 'ի զղջումս ապաշ-
 «խարութեան, այլ որովհետև մինչև ցայսօր չե-
 «րեկեցաւ 'ի նմա պատու բարի, անդեղջ է նա և
 «անապաշտ որպիսի յամառեցելոյն 'ի շարիս
 «չիք երբէք վրկութիւն հոգւոյ ըստ քրիստոն-
 «էական հաւատոյ մերոյ և ըստ ճշմարիտ վարդա-
 «պետութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ»:

«Ուստի գործիս առեալ 'ի կշիռ զայս ամե-
 «նայն և առաւել զշարիս յապագային վասն
 «ազգի և եկեղեցւոյ, և որովհետեւ մեք եմք ձեռ-
 «նադրեալ գնա յաստիճան եպիսկոպոսութեան,
 «երկնչիմք յԱստուծոյ զի մի եղիցուք և մեր կը-
 «ցորդ անիրաւութեանց, չարամտութեանց և
 «մեղաց նորա, իմա շնորհադուրի Սուքիասի
 «Պարգեանց: Վասնորոյ պատուիրեմք Մինօղիդ
 «փութով հրատարակել յամենայն վիճակս 'ի
 «գիտութիւն և 'ի զգուշութիւն ամենից Հայոց
 «'ի ձեռն առաջնորդաց Մերոց Ռուսաստանի,
 «Տաճկաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի
 «և յամենայն տեղիս, ուր գտանին հաբազառ
 «որդիք առաքելական սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաս-
 «տանեայց, զի գիտացեալ զչարութիւն և զշար
 «գնացս ընդդէմ եկեղեցւոյ մերոյ, մի ընկալ
 «ցին զՍուքիասն ոչ իբրեւ գեպիսկոպոս, ոչ
 «իբրեւ գրահանայ և ոչ իբրեւ զբրիտոնեայ,
 «այլ զգուշասցին 'ի նմանէ ըստ ամենայնի
 «իբրեւ 'ի թունաւոր օձէ և 'ի կարճէ, մի առ-
 «նել ընդ նմա հաղորդակցութիւն ամենեկին և
 «մի ընկալցին 'ի տունս իւրեանց, քանզի հոռ-
 «եալ անգամ է նա, մինչև դարձցի առ Տէր և
 «զղջասցի կատարեալ սրաիւ և ապաշաւեսցէ
 «և արժանի լիցի ընդունելութեան շնորհաց
 «Տեառն Աստուծոյ և Փրկչին մերոյ Յիսուսի
 «Քրիստոսի»:

«Գէորդ Դ. Կաթողիկոս ամենայն Հայոց»:

Այսպէս է նաեւ ծանուցագրի իսկութիւնը.

«Մեծարգոյ Հայր, ուղարկելով առ Ձեզ պատ-
 «ճէնն կոնդակի հանգուցեալ Վեհափառ Կաթողի-
 «կոսի ամենայն Հայոց՝ Տեառն Տեառն Գէորգայ
 «Դ-ի, կհրաւիրեմք Ձեր և քաղաքիդ համայն ժողո-
 «վրդականաց խորին ուշադրութիւնը կարգալ
 «այն և հասկանալ, որ Ձեր այժմեան առաջնորդ
 «Սուքիաս եպիսկոպոսն Հայրապետական նզով-
 «իւք բանադրուած իւր ապականեալ գործոց
 «համար և զրկուած է եպիսկոպոսական իրա-
 «ւունքներէն. նա անգամ բրիտոնեայ կոչու-
 «ելու արժանիք չունի, թող եպիսկոպոս կամ
 «առաջնորդ հաւատացեալ հայ ժողովրդոց: Մա-
 «կար եպիսկոպոսն..... պաշտպանութեան
 «մասօք գողանալով կաղողիկոսական գործերից
 «բանադրանաց իսկական կոնդակն՝ ինքն ևս իբրեւ
 «'ի ներկայս Տեղապահ, յաջողացրեց խաբէզ-
 «ւանութեամբ՝ Սուքիասի առաջնորդութիւնն,
 «բայց անս վաւերական պատճէն ընդօրինակե-
 «լով հանգուցեալ կաթողիկոսի ինքնածեռագիր
 «սևագրէն կուղարկեմ Ձեզ, որպէս զի ճանաչե-
 «լով այդ բանադրեալ և նզովեալ կղերն հեռի
 «մնայք նորանից իբրեւ մի անարժան հեթանո-
 «սամիտ անձնէ, մինչև նա գործով չ'ցուցանէ
 «իւր սրտի կատարեալ քրիստոնէաբայել զղջումը
 «և ապաշխարութիւնն հանգուցեալ երջանկա-
 «յիշատակ Հայրապետի գերեզմանին և ոսկե-
 «րանցն և ստանալ ներումն և թողութիւն նորըն-
 «տիր Հայրապետէն: Ուրեմն լաւ հասկանալու
 «էք՝ որ այդ Սուքիաս Պարգեանցի եպիսկոպոս-

«ութիւնն է անվաւեր, հետեւորար և առաջնոր-
գութիւնն կեղծ: Վստահութեամբ կարէք յիշեց-
նել Սուրբառ Պարզեանցին մինչ ցարդ Ձեզ
զազանի մնացեալ այս եզելութիւնն և հետեւ-
«բար յատնել Մինօղին սրբոյ էջմիածնի և խայ-
«տառակել այսպիսի խարդաւանութիւն Մա-
կար եպիսկոպոսին»:

18¹²/₂₀ 81

Կ. Սահրաթեանց:

Վաղարշապատ էր գրու-
ած նամակատան զրօշմի
մէջն և գեկտեմբերի 17-ն-
ցեալ 1883 թուականի:

Սասրախան էր գրուած
նամակատան զրօշմի վերայ
և Յունուարի 4 ներկայ 1884
թուականի:

Բ.

Փոքր ինչ այստեղ դադար առնելով՝ քանի մի
յետահայեաց ակնարկ պէտք է ձգեմ անցեալ իրո-
ղութիւնների վերայ: Արդէն մերձաւոր ժամանակի
լրագրական հրատարակութիւններից յայտնի է ըն-
թերցող հասարակութեանը իմ Վեհափառ Կաթողիկոսի
հետ ունեցած անբաւականութիւնը, որն որ յառա-
ջացաւ հանգուցելոյ գերօրինակ պաշտպանութիւնիցն
սուրբ Աթոռոյ նիւթական և բարոյական արդեանց
վնասակարների վերաբերութեամբ: Յայտնի են շա-
տերին, որ ես միշտ գրով և բանիւ վեհաբանականք
թշնամանած եմ իբրեւ ազգային եկեղեցւոյ սեպհա-
կանութեանց աւարներին բաժանորդ և բաժանարար.
այդ մասին էլ առանց յանցանքների ապացուցութեանց
իմ արժանի պատուհասս կրեցի երեանի նահանգապետի

միջամտութեամբ Գեղարդայ վանք արսոր զնալով:
Թէ որքան տանջուեցայ և տաղնադեցայ այդ տեղ
նոր գտածս ոսկրացաւից և աւազակների գիշերա-
խառն յարձակմունքներից, նոյնպէս յայտնի են
շատերին: Երբ իմ բոլոր գրաւոր թախանձանքներս՝
շնորհիւ օրհնաբանեալ բարեգթութեան Վեհափառ
Հօրն հասարակաց, ընդունելութիւն չգտան Սրբապան
Մինօղի առաջ՝ զիս այլ վանք տեղափոխելու, ուր օգն
խիստ և խոնաւ չլինի, ընդունելութիւն չգտաւ Նորին
Սրբութեան մօտ և իմ անձամբ Վաղարշապատ զնալն
և հիւրնկալի բերանով թոյլատուութիւն խնդրելը ներ-
կայանալ իրեն, այլ ինձ առաջարկուեց անալայմանաբար
զրաւոր մեզայագիր տալ յանուն Կաթողիկոսի, ես իմ
արդարութեան վերայ պնդելով՝ վերագարծայ Գեղար-
դայ վանք, զրեցի քսան և հինգ թերթից բաղկացած
մէկ յայտարարական գրութիւն յանուն Տէր Գէորգ
Գ-ի և 1878 թուականի հոկտեմբեր ամսոյ 20-ին վա-
նահօր ձեռքով ուղարկելով էջմիածին՝ ինքնագլուխ
ուղեորեցայ Նախիջևան, եղբարցս տունն: Գրեցի նոյն
թուին և ազդարարական թուղթ Մայր աթոռի միա-
բանութեան այն անդամների անունով՝ որոնք ինձ
յանցաւոր էին համարել իրենց արձանագրութիւնով
Կաթողիկոսին չհնադանդելուս պատճառաւ, և նոյն
վանահօր միջոցով ուղարկեցի իրենց: Դոյն յայտա-
բարութեան թղթի մէջ որքան համառօտախօսութիւնն
թոյլ կ'տար մի առ մի բացատրած եմ Նորին Օծութեան՝
սկսած ի Ռուսաստան գալու օրէն, այն առիթներն՝
որոնք զօրացել են ինձ վերայ յարուցանել ամե-
նակերպ հալածանքներ բոլոր պաշտօնատարու-

թեանցս ժամանակ Տփլիս, Ախալցխա, Ալեքսանդրապոլ և Էջմիածին: Յոյս ունիմ որ ինչպէս վերոյբերեալ հայրապետական անգործագիր կոնդակ վեհաբանէն դուրս գալով՝ այնքան ընդարձակ ծաւալ գրած է հասարակութեան մէջ, մէկ օր և իմ գրութիւնս շրջաբերութեան դուրս կ'գայ, որովհետեւ 'ի գիշերի չեմ գնացած, այլ ուղղակի համարձակած եմ կրկնել Նորին Վեհափառութեան ամէն ճշգրիտ նախանցեալ պատմութիւնը:

Հասնում եմ Նախիջևան, այնտեղ ստանում եմ Գերապատիւ Սյրազան Մակար Արքեպիսկոպոսի առանց ամսաթուի գրած նամակն այս բովանդակութեամբ, «Գերապատիւ Սուքիաս սրբազան եպիսկոպոսի խնդալ 'ի Տէր: Ներեցէք ինձ, որ գայսքան միայն կարացի հոգալ, զի հրամանաւ Սինոդի գնացես 'ի հայրենիս 'ի գիւտ առողջութեանդ կամ օգափոխութեան աղաղաւ: Շատ «ցանկալի էք ինձ անաւորել ընդ Ձեզ և խօսիլ «գապագայից, բայց չ'կարացի, առ այս ներդուրթիւն, միայն խնդրեմ անգործ սրախ և անխոռով մտօք անցուցանել գաւուրս, չափաւոր և համեստ քաղաքավարութեամբ կենցաղավարել «ընդ մերձաւորաց և հեռաւորաց, անբամբաս «գնացիւք և բանիւք փառաւորել տացես զհայր «մեր, որ յերկինս»:

«Որովհետեւ 'ի կարմիր վանս գտանին եպիսկոպոսական զգեստք, լաւ լինէր՝ թէ Էջմիածնապատկանն առաքէիր առ իս բառնալով զթոնթոր Վեհափառ Հօր: Տեսանէս զի

«հայրական սիրոյ իրաւամբ խօսիմ ընդ Քեզ, և «նչ թշնամաբար: Ապա ուրեմն՝ խնդրեմ, ըզգրեալսն իմ կատարել և մնալ խաղաղութեամբ «'ի Տէր»*):

Ստանում եմ ապա Գեղարդականից վանահայր՝ բարեշնորհ Վարդան վարդապետից Սինոդի Գառնատանական մասնից նորա անուամբ յ30 հոկտեմբերի նոյն 1878 ամի ընդ համարաւ 2563 ներբոյեգեալ գրութեան պատճէնը. «Ըստ որում որպէս տեղեկացաւ Սինոդս թէ՝ Սուքիաս եպիսկոպոսն Պարգեանց, որ գտանի այգը, խնդրէ յաղագս օգափոխութեան գնալ 'ի հայրենիս իւր 'ի Նախիջևան, ծանուցիւր նմա, զի չ'ք առ այն արգելք 'ի կողմանէ Սինոդիս: Անգամ Սինոդի «Գրիգոր վարդապետ. Ստեփանդայիւ Ս. Թադիս-«նոսեանց. Գործավար Փ. Նաւասարդեանց»:

*) Թէ ի՞նչ էր վեհափառ Հօր թոնթորն-տրտունջ, Էջմիածնապատկան զգեստների վերաբերութեամբ, անս կըխօսի իմ յայտարարութիւնս յանուն Սինոդի սրբոյ Էջմիածնի 'ի 18 հոկտեմբերի 1876 ամի ընդ համարաւ 108: «Ընկալաք վերապատուութեամբ զառաջագրութիւն տընտեսական մասին Սինոդիդ սրբոյ Էջմիածնի՝ զարձակեալն յ7 ալսր հոկտեմբերի ընդ համարաւ 2244, «որով ըստ հրամանի Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ծանուցանելով՝ թէ 'ի հնուց ժամանակաց հետէ սովորութիւն է, զի իւրաքանչիւր եպիսկոպոս պարտաւոր է պատրաստել յինքնէ վտան «իւր զեպիսկոպոսական զգեստս» պատուիրէ՝ զ«թոռարստկան զգեստն ընդ գրութեան մերոյ փութով վերադարձուցանել ի Սինոդը»:

Գ.

Միամտութեամբ հոգւոյ կարօտալից ազգականներին շրջանում և երբեմնապէս փոխադարձ այցելութեամբ բարեկամներին, ծանօթներին, մանաւանդ յաջորդ՝ բարեշնորհ Գրիգոր վարդապետ Տէր Ստեփաննոսեանի հետ օրեր եմ անցկացնում, և ահա ստանում եմ ամենապատիւ Տեր Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսի ներկայ գրութիւնն՝ արձակուած 'ի 6 Ապրիլի 1879 ամի:

«Առ ներկայս առաջագրութիւն չ'կարեմք առանց «յիշատակութեան թողուլ զքանի մի ճշմարտութիւնս, «նախ՝ զբէթէ ամենայն արքեպիսկոպոսունք և եպիսկոպոսունք գտանեցեալք զարդին յԱթոռ սրբոյ Էջմիածնի՝ որպէս ստուգել 'ի վերայ հասեալ գիտեմք, չ'ունին «զսեպհական զգեստս-պատրաստեալս ծախիւք իւր-«եանց, որքան և բազմամեայ ժամանակօք յառաջ ձեռ-«նողրեալք են քան զմեզ, և ոչ ոք պահանջէ 'ի նոցունց «զանարգարութիւնն 'ի գործադրել զաթոռապատկան «զգեստն: Երկրորդ՝ որպէս յայտ է յառաջին պարբե-«րութենէ պատասխանելոյս «'ի հնուց ժամանակաց «ստիւրութիւնն» յաւէտ վերապահի վիճակաւէր ե-«պիսկոպոսաց, 'ի թիւս որոց թերեւս դասէ զմեզ Վե-«հափառ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց, սակայն և «յամբիկ տարբեր հանգամանք ժամանակի և թեմակա-«լութեան եպիսկոպոսաց Հայոց չ'կարելով զուգաձայ-«նել ընդ հնոցն՝ յորժամ վիճակաւորն Տէր էր արդ-«եանց վիճակի և միայն յամի ամի տասանորդէր զար-«դիւնս իւր Հայրապետի և փոխարէն ստանալը ըզ-«տասանորդս ի քահանայից՝ որպէս 'ի կանոնս հնոցն է «տեսանելի, անբասիր զմեզ առնեն 'ի գործադրելն «զաթոռապատկան զգեստս, ըստ որում արդիւնք

«Գերապատիւ Սուրբառ եպիսկոպոսի 'ի «Տէր խնդալ. Շնորհաւորելով զտօն հրաշափառ «սրբոյ յարութեան Տեառն Յիսուսի՝ ծանուցանեմ «սիրելութեանդ, զի զգիր ողջունի Ձեր 'ի 22 «մարտի անցելոյ ընկալայ յ30 նորին, և ուրախ «եղէ յոյժ ընդ քաջառողջ գրութիւն անձինդ «պատուականի:»

«Վիճակիս՝ 'ի հոգս որոյ արքնիմք զօրհանապազ, ստա-«նայ սուրբ Աթոռն, իսկ մեզ մասն ելանէ 'ի վեց հա-«զար բուրեաց չափով կկամտիցն հինգ հարիւր ար-«ծաթ միայն, չ'հայեցեալ զի յայտարարութեամբք մե-«քով յանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց՝ 'ի 20 նոյեմբերի անցեալ և յ3 օգոստոսի ներկայ «ամաց թուահամարօք—63, խնդրեցաք յաւելուած «ռոճկի 'ի զէմս բերելով զանսխալ ստուգութիւնն, թէ «ուսանող մի (Կ. Կոստանեանց) 'ի հաշիւ արդեանց «վիճակիս ստանայ զթօշակ հաւասար մեզ: Երրորդ՝ «եպիսկոպոսական զգեստք 'ի քաղաքս յայսկոյս Կով-«կասու չ'գտանին 'ի վաճառ բերեալք, յորոց հնար «լինէր ընտրել և գնել զյարմարաւորս՝ գէթ արդեամբք «եկեղեցեաց քաղաքիս, ապա առանձինն յասդնեգոր-«ծել ապսպարել պէտք են, և ում արդեօք, անգէտ, «անփորձ և բախտախնդիր անձանց, արարուած որոց «և գործոց անձաշակ խրթնութիւն՝ ունի շարժել ըզ-«ծաղը աղօթաւորաց 'ի պատարագելն և ներքեւ ըզ-«բարձր կոչումն առաքելական: Եւ Զորբորդ՝ 'ի 14 «հոկտեմբերի անցեալ 1875 ամի ըստ քանիցս թա-«խանձագին յորդորանաց պարոն Ստեփաննոսի Դէ-«մերձեանց՝ ակնարկութեամբ Վեհափառ Կաթողիկոսի «ամենայն Հայոց, նուիրարեւրեցաք ձեմարանի սրբոյ Էջ-«միածնի միանուագ զմի հազար բուրլիս արծաթոյ, և «զի համաձայն խոստմանց Վեհապետեանց յետ ձեռնա-

1005
2096

2
Հ.Ս.Խ.Զ. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Հ.Ս.Խ.Զ. ПУБЛИЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
7/31 1922

«Յիրաւի հանապազօրեայ նահատակութիւն
«է վասն իմ մնալ անօր, անօգնական և անընկեր,
«զի չիք ինձ աստանօր խօսակից որ, ոչ մտան-
«ող և ելանող և ոչ մի թարութիւն կամ յոյս
«բարեփոխութեան վառթար վարչութեան, ուրեմն՝
«մնայ ինձ անզրէն քաջակայիլ ի տեղւոյն աս-

«զրութեանն յախակողոսութիւն ունէաք զնալ ի վի-
«ճակն Շամախոյ, ուր առնիկք կրկին էին համեմա-
«տութեամբ Աղէքսանդրապօլու, այս է մի հազար
«ոտւրլի, որոշեցաք ի տարեկան հասութից մերոց՝
«վճար նոյն ձեմարանի զմի հարիւր յիսուն ոտւրլիս,
«և ըստ կրկնակրկին հարկադրանաց յայտարարու-
«թեամբ մատուցաք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց ի
«նոյն թիւ ամսոյ զնոյն գումար ի հաշիւ ներկայ
«1876 ամի՝ զորոյ հարազատ պատճենն մատուցանեմք
«ի բարենկատողութիւն Դորին՝ առ մեզ պահելով
«զնախարատակն ուղղարդեալ գրչով վահրամ Սրբազան
«եպիսկոպոսի Մանկունի եթէ ձեմարանն է Սրբոյ
«Աթոռոյն սեպհականութիւն և ոչ անձին Կաթողիկոսի,
«արդէն նուիրարեկելով մօրն մերոյ Կաթողիկէ էջ-
«միածնի զմի հազար հարիւր յիսուն ոտւրլիս արծա-
«թոյ՝ արդար իրաւունս համարեմք մեզ գործադրել
«զաթոռապատկան զգեստն, որ չարժէ առաւել քան
«զհարիւր արծաթիս»:

«Արդ անուատիկ՝ Սրբազան Հարք-Ատենակալք
«Սինօդի մերս պատասխանիք. եթէ Դորին և վեհափառ
«Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց անբաւական գտանիք
«վերոյրեկեալ պատճառանօր՝ հաճեցարէ՞ք նախ՝ դար-
«ձուցանել առ մեզ զ1150 ոտւրլիս՝ որով և որոշել
«ընդ մայրն և ընդ որդին և նալ՝ սրահանջել զաթո-
«ռապատկան եպիսկոպոսական զգեստն»:

«ախ՝ զիմելով ի Բեռարարիայ մինչև տեսանել
«թէ զինչ ունիցի ժամանակն ծնանիլ»:

«Ինձ միակ մի թարութիւն էր խոստումն
«Վեհին վասն յանձնելոյ զՁեզ իմում տեսչու-
«թեան, այլ յետոյ փոխեաց զբերանն աւելով թէ
«առանց գրաւոր կարգադրութեան Սինօդի եթէ
«կամիս, տար ընդ քեզ զեպիսկոպոսն իբրև զձեռ-
«նասուն Գո: Ես զայսօրինակ թոյլատուութիւն
«չառի յանձն զիտելով թէ այսու եղանակաւ
«չունիցիք և Դուք յանձն առնուլ գալ զհետ իմ:
«Ուրեմն՝ ինձ միայ միայնակ ուղևորիլ ի Բեռ-
«արարիայ, և Ձեզ ամենայն երկայնամտութեամբ
«և անգործութեամբ կալ մնալ ի տան եղբարցդ՝
«սլարապելով գրաւոր աշխատութեամբ և երբեմն
«այցելութեամբ մերձակայ վանօրէիցն Աստապա-
«տու և Երնշակու և ոչ այլոց հեռաւորաց: Զի թէ
«ճոյովական է ստուարամարմին երկրագունդն,
«անուաւոր է կառավարութիւնն աշխարհի, և մի-
«մեանց տեղի տուողք են յաշտողութիւնք և ձա-
«խողութիւնք, ապա հաւաւտի լերուք, զի փո-
«փոխի ընդ փոյթ և Ձեր վիճակ ի բարին, եթէ
«միայն լուսկացութեամբ՝ ակնկալչիք անօրէնու-
«թեան Տեառն Աստուծոյ, որում մնամ ամենախո-
«նարհ ծառայ»:

Այդ գրութեան նոյն ամի և ամսոյ 19-ին
այսպէս եմ պատասխանում: «Ամենապատիւ

*) «Լուսկացութիւն» բառն ինձ ակնարկում է էջմիած-
նի խառնափնթոր վարչութեան վերայ ազգային լրագիրնե-
րում յօդուածներ գրելն, ինչպէս էր երևանից «Մեղուի»

«Սրբազան Տէր, ընկալեալ զգրութիւն Տէրու-
«թեանդ՝ տուեալ 'ի 6 ամսոյս, երկիցս և երիցս
«ընթերցայ զտողս բանից գտեալ ի նմին և
«զարմացայ. «Ինձ միակ միւթարութիւն էր, գրէք,
««խոստումն վնէին վասն յանձնելոյ զՁեզ իմում՝
««տեսչութեան, այլ յետոյ փոխեաց զբերանն
««ասելով՝ թէ առանց գրաւոր կարգադրութեան
««Սինօղի եթէ կամիս, տար ընդ Քեզ գեպիսկոպոսն
««իրբեւ զձեռնաստուն Քո: Ես զայսօրինակ թոյլ-
««տուութիւն չառի յանձն, գիտելով՝ թէ այսու
««եղանակաւ չ'ունիցիք և Դուք յանձն առնուլ
««զալ զհետ իմ»:

«Չգիտեմ որպիսի պայմանաւ էր խոստումն
«վնէին վասն յանձնելոյ զիս Ձերում տեսչութեան,
«և յետ փոխելոյ զբերանն՝ որպիսի ինչ անպա-
«տեհութիւն համարեցաւ լինելն իմ ընդ Բարձր
«Սրբազնութեանդ, երբ քաջ գիտէիք, զի Կա-
«թողիկոսն չ'ունի բնական մոռանալ զյայտա-
«բարութիւն իմ. իսկ ես յայսմհետէ դժուարա-
«նամ ուր և իցէ միամիտ հոգեով յանձն առ-
«նուլ զպաշտօն ինչ՝ քանի սպիք վերացն 'ի
«սրտի են գերագոյն վարչի հոգեւոր գործոց:
«Չգիտեմ, որպիսի ինչ գրաւոր կարգադրու-
«դրութիւնն լինէր Սինօղի վասն իմ, երբ չ'իք
«Սինօղ՝ ըստ բուն իւրումն նշանակութեան. երբ
«հանրածանօթ էր անարդար և բռնաւորական

1878 թուականի 34 համարում գրածս կալուածական խըն-
դրոց մասին, Ընթերցողները գրքուկիս վերջին՝ իբրև յաւե-
լուած, կտեսնեն նոյն յօդուածը:

«վաբումն նորին ընդ իս. և երբ լինելն իմ ընդ
«Ձեզ՝ իբրև զձեռնաստուն, պատիւ մեծ բերէր
«Տեառնդ և ինձ: Ըստ որում յետ մերժելոյ զիս
«վնէափառ Հայրապետի 'ի ծառայութենէ ժո-
«ղովրդեան և փակելոյ առաջի երեսաց զգրունս
«վանիցն Սրբոյ Էջմիածնի՝ Դուք ժողովէիք զիս,
«եթէ ոչ իբրև զանձն արժանաւոր, գէթ իբրև
«զնոգեւորական ոք, զի մի յուսահատութիւնն
«տիրեսցէ իսպառ, և այս առաքինութիւնն տօ-
«նէր 'ի Ձեզ յամենայն ծանօթից և յանձանօ-
«թից: Իսկ ես՝ եթէ յաւուրսն երիտասարդու-
«թեան Ձերոյ պիտանի էի, որպէս զառանին
«սպասաւոր, վերակացու և խօսակից, առաւել
«այժմս 'ի ծերութեանդ օգտակար լինէի 'ի տան
«բանիւ, զբով և հսկողութեամբ, և արտաքոյ
«փոխանակէի զպարտս Ձեր յեկեղեցւողջ, և այ-
«ցելութեամբ 'ի քաղաքս Բեսսարաբիոյ, յորս
«սակաւաւոր մերազգիք մեծ պէտս ունին քա-
«րոզչի և խրախուսողի արիանալ 'ի գործս ու-
«սումնասիրութեան, կրօնասիրութեան և ազգա-
«սիրութեան՝ վերստին կողմնակի ձևով զսպա-
«սաւորութեանս խնդի զպաշտօն և փառաւոր
«առնէի զանուն Հօրդ, որով և առաջի խղճիս և
«որդիական պարտուցս ազատացեալ գտանէի:
«Եւ առաւել քան զայս Կաթողիկոսն չ'կարէր
«առնել շնորհ Ձերզ Բարձր Սրբազնութեան և
«տարագրելոյս: Աներկբայ զիտեմ՝ յյեղափո-
«խութիւն վատթար վարչութեան, Սինօղն եր-
«բէք և երբէք չ'կարէ շարունակել զկարգեալ

«քննութիւնն վասն արարմանց անգամոց հո-
«գևոր Կառավարութեան Հայոց Աղէքսանդրա-
«պօլու, ուրեմն և չ'ունի յետս կոչել զիս: Իսկ
«Վեհափառ Հայրապետն՝ եթէ երբէք յանձնել ու-
«նիցի ինձ զվիճակ, արտաքայ սահմանաց Ռու-
«սիոյ՝ ի Պարսկաստան կամ ի Դաւրէժ առա-
«քեցէ՝ իբրու ի ժշանջենաւոր արքոր, յորս
«երբէք չ'կարեմ գնալ՝ թողեալ զսակաւիկ
«պատան հանգստութեան, թէև աչապէս ձայն
«և ասպարէզ տուեալ լինէր ինձ գործով ապա-
«ցուցանել զտարապարտ հալածանս իշխանու-
«նութեան: Ի վերջոյ, եթէ ներկայութիւնն իմ
«Ձեզ ոչ զմխիթարութիւն ընտանի խօսակցի
«պատճառէր՝ ի տնակացութեան ժամանակս և ոչ
«զիւրէք զաշխատանսն ի գործառնութեան, զո-
«նէ պաշտպանէր զպատիւ կոչմանս և զմեծ
«համարումն անձին Սրբազնութեանդ, որ զա-
«նուն Հայրութեան հաճեցայք գնել յիմ վերայ
«ի պատանեկան աւուրցս: Առաւել մխիթարա-
«կան է ինձ և վայելչական՝ որպէս անձն հոգե-
«որական, ի տան Հոգևոր ծնողիդ լինել՝ քան
«մարմնաւոր եղբարցս»:

«Անկեղծ՝ ճշմարտութեամբ արտայայտեալ
«գոհրտ և զհամոզմունս իմ՝ ուրախանամ ընդ
«բացակայութիւն Տեառնդ ի գրկաց մօրն լուսոյ՝
«որ շնորհիւ հօրուի զհարազատս ընդ հազարա-
«ծինսն գրէ, և ամենաշերմեռանդ հոգւով մաղ-
«թեմ յԱստուծոյ՝ հրեշտակի խաղաղութեան
«յանձն առնել զճանապարհորդութիւն Ձեր և

«ընդ երկայն աւուրս տալ վայելել զՀովիւդ բա-
«րի ի յարգանս և ի ճշմարիտ ակնածութիւնս
«հօտին, յորոյ վերայ զհովանին ունի տարածանել
«զովարար տեսչականն Ձեր գաւազան, և մնամ
«երկայնամտութեամբ և մեծաւ անգործութ-
«եամբ անօրէնութեան Տեառն Աստուծոյ վասն
«մխնշաղ ապագայիս»:

Դ.

Այս գրաւոր փոխանակութիւններից յետոյ հե-
ռագիր եմ ստանում Սրբազան Մակար Արքեպիսկո-
պոսից շուտով Երևան գնալ և իւր հետ ուղեկցել
Բեստարաբիոյ Քիչնի քաղաքն: Տփխիսում ծանօթ և
բարեկամ անձնաւորութիւններ՝ անմեղութեանս և
տարապարտ զրկանացս վկայելով հանգերձ, ինձ խոր-
հուրդ են տալիս և յորդոր կարգում, ի սէր հոգե-
որական կոչմանս՝ որ հասարակական շահույց ծա-
ռայութեան համար ինձ տրուած է, կամաւոր զի-
ջումն առնել, ինայել Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
Հայրապետութեան նշխարեալ իրաւանց և զղջումն
յայտնել Կաթողիկոսին: Յուզեալ սրտով կրածս գառ-
նադէտ դէպքերն համառօտում եմ շատերին, յիշում
եմ մի առ մի Երևանի Նահանգապետի հետ՝ թարգ-
մանութեամբ պարոն Բազրատ Նաւոտարգեանցի,
անդի ունեցած խօսքերն և բացէ ի բաց հրաժարելս՝
զրաւոր ծանօթութիւն տալ եղբւրութեանց մասին
Բարձրագոյն քաղաքական իշխանութեան՝ առարկե-
լով առ Նորին Գերազանցութեան առաջարկութիւնն:
«Սինոդում նստած պետութեան կողմանէ օրի-

«նապահ կարգուած Պրօկուրօրն արգէն իւր
«տուած դատողութեամբ ապօրինի համարելով
«Սինօդի բոլոր իմ մասին նշանակած պատիժ-
«ներն» խնդրած է դադար տալ իմ հալածանացս.
«Երբ նորա բողոքոյ վերայ պատշաճաւոր իշ-
«խանութիւնն, որից չէր կարող ծածուկ մնալ
«և ոչ մէկ բան, չ'յօժարեցաւ ուշադրութիւն
«դարձնել, ես իմ անմիջական տեսչութեանս
«վերայ ուղղակի բողոքող լինիլ ուր և իցէ բնա-
«ւին չ'եմ կամենում: Վարուեցէք ինձ հետ ինչ-
«պէս կ'կամենաք. բարոյական ուժի դէմ չ'եմ
«ընկճուած, զինուորական զօրութեան դէմ ոչ
«հնար ունիմ ոգորելու և ոչ դիմադրելու»: Աւ-
այս կրկնութիւններն նորա համար միայն, որ կարո-
ղանամ հաւատացնել բարեմտութեամբ դայթակղու-
անծներին, ըստ որում խղճմտաւոր մարդիկ յաջողել
էին արգէն լուրեր տարածել՝ իբր թէ քաղաքական
ատեանների գիմած եմ:

Գնացի Քիշնե, շնորհիւ Սրբազան Առաջնորդի
բարեգլխութեան՝ վայելում էի հոգևոր անդորրու-
թիւն և կենցաղական ամենակերպ դիւրութիւնք. ոչ
մի բանում կարօտ չ'գդացի. ամենայն զրկանք և ար-
համարհանք հոգևոր ծնողիս գորովանաց մէջ լուծու-
ած և չ'քացած տեսայ: Անհրաժեշտ հարկից ստի-
պուած Տէր Վիճակաւորն՝ 1880 թուականի փետ-
րուարի 19-ին, օրհնութեան գրով՝ միջոցաւ Պետրոս
եպիսկոպոսի հաճութեամբ Կաթողիկոսին, զիս Նոր-
Նախիջևան ուղարկեց ժողովարարութիւն առնել նոր
առաջնորդարանի շինութեան համար. ըստ որում

Քիշնեի կալուածոց արդիւնքը էջմիածին գնալով յօ-
գուտ Ճեմարանի՝ ուրիշ ոչ մի կերպ հնար և դրամ
չ'կար վայելուչ բնակարան ձեռք բերելու: Ամենայն
սիրով յանձն առի այս առաջարկը. բեմասացու-
թիւններ ունեցայ տեղւոյն եկեղեցիներում, մի ան-
գամ ևս սուրբ պատարագ մատուցի՝ Սալիպեան
դպրանոցի աշակերտաց հրաւիրանօք-Գաբրիէլ Սրբա-
զան Արքեպիսկոպոսի հոգեհանգիստ կատարելու, որի
մասին թէ հայ և թէ ռուս լապրներում ծանօթու-
թիւններ տպագրուեցան: Ծանօթացայ մէկ քանի
զարգացած և ուսեալ անձանց հետ, որոնք լրագրա-
կան հրատարակութիւններից տեղեակ լինելով ինձ
հասած անիրաւութեանց՝ նորա ևս օգուտ չ'համարե-
ցին այնպէս ընդ երկար անգործ մնալ: Ամենից աւե-
լի մեր շնորհարան ազգային բանաստեղծն՝ իւր տե-
սակցութիւնները Վեհափառի, Մանկունու, Սինօդի
անդամոց և այլ ազգեցիկ անձնաւորութեանց, Տրփ-
խիսի, Երևանի, Աղէքսանդրապոլի և Ախալցխայի երի-
տասարդների հետ պատմելով իբրև հասարակաց կար-
ծեաց թարգման, հարկադիր սիրոյ խօսքերով պահան-
ջում էր խոնարհիլ, հաւատացնում էր Կաթողիկոսին
ևս հակամէտ է 'ի հաշտութիւն, բայց առաջին քայլն
ինձ կպատկանի առնել, որպէս հոգևոր դաւակ և են-
թադրեալ:

Ե.

Նուիրակութեանս պաշտօնը յաջողութեամբ
կատարեցի, դարձայ Քիշնե, նոյն անգործ և խաղաղ
կեանքը ժպտաց ինձ. օր ըստ օրէ բարուց խստու-

Թեան ստոնամանիք կարծես սկսում էին տեղիք տալ բարեկամների յորդորական սիրախօսութեանց և առատանում էր ինձանում գութ և կարեկցութիւն առ Սրբազնագոյն Քահանայապետը, թէև մէկ ներքին թովմայականութեան ձայն ինձ յետ էր պահում վրձնական քայլ անելուց։ Այս անհաստատութեան մէջ մինչդեռ ես դանդաղում փարանում եմ, աւել արդեօք կաթողիկոսին գրով մեղայ, ինչ հետևանք կունենայ այդ փոփոխութիւնն, ի սրտէ ներումն կ'լինի, կ'մոռացուի՞ն ամենայն ախուր պատահարներն, և անստացւում է Տփլիսից պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցի համակը յ3 օգոստոսի 1881 ամի Գերատախիւ Առաջնորդի անուամբ, որոյ մէջ իմ մասին յետագայ տողերս կան։

Ինչպէս երևում է Վեհարանը ճշմարտամի մէջէ և իւր Վարչական գործերի համար էլ «մարդիկ չ'ունենալու պատճառով։ Երբ օր «յառաջ Սեդրակ Մանդինեանց եկաւ Էջմիածնից, ուր ցնացել էր իւր պայման կապելու՝ համար։ Նորա բերանով Մանկունին (ուրեմն Վեհա-«փառը) ապագարել էր ինձ, որ ես միջնորդ լինիմ և յորդորելով գրեմ Ձեզ և Սուրբիս «Սրբազանին, որպէս զի սա մեղայական գրէ Վեհափառին, որ ամենայն ուրախութեամբ կը-«ցանկայ նորան գործունէութեան ասպարէզ «բանալ պաշտօն տալով, նոյն զգացմունքն ու-«նին և Սարգիս փարզապետ Տէր-Փառապրեանցի վերաբերութեամբ։ Ինչ կ'մնայ ինձ, ես կարծում եմ, որ Սուրբիս եզրայրս չունի պատճառ

«մեղայ գալու՝ իւր արդարութեան համար։ «Բայց եթէ Ձեր Սրբազնութիւնն ու նա լաւ «կ'համարէք այդ ընդհանուր գործի համար՝ «Դուք գիտէք։ Հոգեւոր վարչութիւնը՝ յետին «ստորութեան հասած է ամենուրէք այս կող-«մերս։

«Դուրանից յետոյ հասնում է Սուրբ Էջմիածնից Գերատախիւ Ներսէս եպիսկոպոսի յՄ-ն նոյն ամսոյ և ամի գրութիւնն յանուն նոյն թեմակալին, ուր իմ մասին ունի խօսքերն ևն գրուած։ «Յաւուրս այսոսիկ ի խօսակցութեան ընդ Վահրամ եպիսկոպոսի, ասաց նա թէ «չառ անձինք միջնորդեն զՍուրբիս «եպիսկոպոսէ առ Վեհն, առ որ և նա ցանկայ «նեքել նմա, բայց լաւ է, եթէ գրեսցես նմա, զի ««միով մեղայական թղթով զիմեացէ նորին ««Սրբութեան ինդրելով զթողութիւն։» Իսկ ես «ճշմարիտն ասեմ, չ'պատահացայ ուղղակի գրել «ինքեան, այլ Սրբազնութեանդ գրելով՝ կամե-«ցայ Ձեօք իրազեկ առնել նմա զմիտս նոցին։ «Այսպէս և Յակովբ աւագ քահանայն Սուրեն-«եանց ինդրեաց զՍարգիս փարզապետէ, նմա «ես պատասխանեցին մեղայական թղթով զիմել։ «Տակաւին չ'գիտեմ, թէ Սարգիս փարզապետն «համաձայնեցի՞ արդեօք տալ թուղթ մեղայա-«կան՝ թէ ոչ և զի՞նչ նշանակէ մեղայականն, «չ'կարեմ հասկանալ։

Չ'գիտեմ, Սրբազան Ներսէս եպիսկոպոսին ինչ է պատասխանում Տէր վիճակաւորը, միայն պարոն Պետրոս Սիմէօնեանցին օգոստոսի 22-ին ծա-

նուցանումէ. «Սուքիաս եպիսկոպոսի մասին ինձ ևս
«առաջարկութիւն եղաւ դեռ յէջմիածին, բայց
«ես չ'կարողացայ առ այն ստիպել եպիսկոպոս-
«աին. այժմս լինում են նոյնպիսի առաջարկու-
«թիւններ թէ Ձեր և թէ այլոց միջոցաւ: Ար-
«դարեւ, եթէ Սուքիաս եպիսկոպոսի, ինչպէս և
«ամեն հոգևորականի նուիրական պարտքն է,
«հասարակաց ծառայութեանը նուիրուիլ, ես
«կարծում եմ, պէտք է որ անձնականը փոքր
«ինչ զրկուած և գոհաբերուած լինի յօգուտ և
«ի սէր հասարակականին: Տեսնենք այս մասին
«ինչ հոգացողութիւն ձեռք առնել ցոյց կ'աւան
«հանգամանքներն»:

Վերոյրերեալ եղելութիւններից յետոյ՝ մէկ օր
Գերապատիւ Առաջնորդը սրտաշարժ ձևով ինձ նըկա-
րագրումէ Երբայական ժողովրդի պատմական կեան-
քից Գաւթի առ Սաւուղ անյիշաչարութիւնքը. Աս-
տուծոյ օծելոյն բարձր նշանակութիւնքը, հնազան-
դութեան ամենատեսակ գոհողութիւններից գերազան-
ցութիւնը. Գէորգ Կաթողիկոսի՝ համեմատութեամբ
իւր նախորդների, ազգաշէն գործողութիւնքը, և յան-
ձնումէ մտածել եղանակ նորա հայրական օրհնու-
թեան արժանաւորելու: Շատ աջողակ կշռուած էր
հարուածն. սիրտս շարժում է: Դառնում եմ սեն-
եակս, արտասուախառն գրում եմ մեղայականիս նա-
խարտակն, մատուցանում եմ ի նկատողութիւն: Գո-
րովասիրտ և խորագէտ անձը փոքր ինչ տհաճութիւն
ձեռքնելով՝ «շատ զիջողութիւն ես արել, ասում է,
«մեր խօսակցութեան տալաւորութեան տակ

«գրուած է, թող, մէկ քանի օր սպասենք, սա-
«կաւ ինչ բարեփոխենք, և ապա ուղարկիր»:

Շաբաթական միջոցը իմ միտքս չ'ի կարո-
ղանում փոխել, շրջել դէպի բարեփոխութիւնն
անգամ, «թող ի սրտէ լինի զղումս պնդում եմ,
«որպէս զի ի հոգւոյ լինի և թողութեան օր-
«հնութիւնը»:

Այն, ինչ որ Արարատ ամսագիրն 1881 թու-
ականի հոկտեմբերի տետրակումս ամբողջութեամբ
չ'հրատարակած ժամանակն անգամ, գութ ու գո-
րով ունեցող, պատուոյ զգացում ճանաչող և մարդ-
կային կոչման արժանիք գիտեցող մարդիկ սոսկու-
մով ասում էին. «մինչև այդ աստիճան անարժան
կիրք ամօթ էր», առանց կարմրելու կրկին ես ինքս
հրատարակում եմ իմ ի 14 սեպտեմբերի նոյն ամի
ստորագրած և ցայսօր անմոռաց աչիցս յառաջ ու-
նեցած մեղայականն: «Ձերդ Սրբազնակառար Օծու-
«թիւն, Աստուածարեալ Հօտապետ. երջանիկ
«զանձն համարէի՝ Վեհափառ Տէր, յորժամ ընդ
«հովանեաւ Հովուապետական գաւազանի Գերա-
«գոյն զլիտյդ Հայաստանեայց առաքելական
«սուրբ եկեղեցւոյ իմովսանն սպասաւորէի իրիք
«իրիք հոգևոր պիտոյից ազգին համաձայն նու-
«իրական ուխտի կոչմանս: Այլ՝ որպէս սովո-
«րական ի կենցաղումս են ձախողակի դէպք՝
«վրիպեցուցիչք յընթացից գործոյն, նոյն և ինձ
«պատահեցաւ իբրեւ անփորձ անձին, որ ապաս-
«տան եղեալ ի կարծեցեալ իրաւունս իմ, բա-
«նիւ և գործով անհնազանդ գտայ առ հրամանս

«մեծի Քահանայապետիդ, ուստի և զրկեցայ 'ի
«բաղձալի շնորհաց Հայրենի խնամոցդ: Զարդիս
«զփորձ առեալ յանցաւոր սխալանացս՝ բեկեալ
«սրաիւ և խոնարհեալ դիմօք զամբնդ անառա-
«կին որդւոյ զոչել: «Հայր մեղայ յերկինս և ա-
«ռաջի Քո». տարածանել առ պատուանդանաւ
«Աթոռոյ շնորհաց զթառստ Հայրապետիդ զսրբ-
«տազին զղջումս և զապաշաւանս իմ բնդ հրա-
«պարակական աննազանդութիւնս Զերոց բարե-
«բար ազգարարութեանց և ամենահաւատաւորէն
«հայցել զթողութիւն յանցանացս»:

«Սորին աղնածութեամբ մատուցեալ 'ի
«համբոյր սրբանեալ աջոյ Հոգւոր ծնողիդ իմոյ,
«Քահանայապետ մեծ, կամ և փամ տիրական
«այցելութեան: Զերգ Սրբազնակատար Օծու-
«թեան ամենախոնարհ ծառայ և որդի Սուքիաս
«եպիսկոպոս»:

Իսկ թէ ինչ պատրաստակամութեամբ ընդուն-
ուեց իմ առ 'ի սրտէ մեղայականս Նորին Սրբութեան
կողմանէ, ահա Մանկունի եպիսկոպոսի նամակի օրի-
նական առ սրբազան Առաջնորդն յԶ հոկտեմբերի
նոյն ամի: «Գերապատիւ սրբազան Հայր, Տէր Մա-
«կար Արքեպիսկոպոս, Յեա առեւտելոյ իմոյ հե-
«ռազրաւ Զեզ յուրախութիւն գներելոյ Վեհա-
«փառ Հայրապետի ամենայն Հայոց Սուքիաս ե-
«պիսկոպոսի Պարգեանց, յաւուր՝ յորում ընկա-
«լաւ զմեղայադիրն և ես հեռագրեցի անմիջա-
«պէս, փութամ յաւելուլ և գներկայ գրութիւն
«իմ 'ի պատասխանի յարգելոյ գրութեան Գերա-

«պատուութեանդ, որ 'ի 14-էն սեպտեմբերի,
«զի որպէս Սինօզն հրամանագրեաց Զեզ այսօր-
«եան սուրհանդակաւ, ըստ հրամանի Վեհա-
«փառ Հայրապետի ազգիս, կարէք յեա այսօրիկ
«ունել Զեզ յաջակից զՍուքիաս եպիսկոպոսն
«նւր և որպէս կարեւոր և հաճոյ իցէ Զեզ, և զի
«նախընթաց գրութեամբ Զերով յայտնէիք ինձ
«զանհրաժեշտ կարօտութիւնդ աջակցի միում,
«անաւասիկ կարէ Պարգեանցն լրացուցանել ըզ-
«պէտադ»:

«Մանկունիէն աղնարկուած Սինօզի հրա-
«մանն այս է. «Հրաման Նորին Կայսերական
«Մեծութեան ինքնակալին ամենայն Ռուսաց 'ի
«Լուսաւորչական Հայոց Սինօզէ Սրբոյ Էջմիած-
«նի, զիմակաւոր Առաջնորդին Նախիջևանի և
«Բեստարաբոյ Գերապատիւ Մակար Արքեպիս-
«կոպոսի: Ըստ հրամանի Նորին Կայսերական
«Մեծութեան 'ի Սինօզիս լուան զմեղայական
«Սուքիաս եպիսկոպոսի Պարգեանց՝ 'ի 14 սեպ-
«տեմբերի տարւոյս յանուն Վեհափառ Կաթողի-
«զիկոսի ամենայն Հայոց, որով խնդրէ ներել
«յանցանացս: Ի լուսանցի վերջիշեալ մեղայա-
«կանին Նորին Վեհափառութիւնն արտրեալ է
«առօրինակ մակագրութիւն: Ընթերցեալ զայս
«ամեղայազիր զղջման և ապաշաւանաց Սուքիաս
«եպիսկոպոսի Պարգեանց՝ որ վասն յանդուգն և
««ըմբոստ գնացից իւրոց և աննազանդութեանն
««ընդդէմ եկեղեցւոյ, Հայրապետական Բարձր իշ-
«խանութեան և հրամանաց, ընկալեալ հաճու-

«*«Թեամբ զսրաառուչ խոստովանութիւնն ապա-
 «շաւանաց ներեմք յանցանաց սորա հայրաբար
 «ըստ քրիստոնէական սուրբ պարտաւորութեան
 «եւ պատուիրեմք Սինոդիդ հրամանագրել Գե-
 «որապատիւ Մակարայ Արքեպիսկոպոսի թեմին
 «Հայոց Նախիջևանու և Բեսսարաբիոյ, զի թոյ-
 «լատրեսցէ սմա յետ այսորիկ կատարել զհո-
 «գևոր պաշտօն 'ի սուրբ եկեղեցւոյ մերում,
 «Շանձնեսցէ սմա դյարմարաւոր ինչ պաշտօն
 «Շի վիճակի իւրում, կամ կարգեսցէ փոխանորդ
 «Նոր-Նախիջևանի, միանգամայն առաջադրեմք
 «վախճան դնել ամենայն գործոց սորա»։ Հրա-
 «մայեցին. զվերոգրեալ մակադրութենէ վեհա-
 «փառ Հայրապետի ծանուցանել Գերապատու-
 «ութեան Ձերում վասն տեղեկութեան և պատ-
 «շաճական 'ի կողմանէ Ձեր տնօրէնութեան։
 «Իսկ գործոյն Սինոդիս կազմեցելոյ վասն ան-
 «հաղանդութեան Սուրբիաս եպիսկոպոսի տու-
 «եալ վաղճան՝ համարել աւարտեալ յաղագս
 «տալոյ յիւրումն ժամու 'ի դիւանն 'ի պահ։ յ30
 «սեպտեմբերի 1881 ամի 'ի սուրբ էջմիածին։
 «Անդամ Սինոդի Ներսէս եպիսկոպոս. Գործա-
 «վար Փ. Նաւասարդեանց. թուահամարաւ 2450»։*

9.

Սոյն այս հրամանի հիման վերայ կարգուեցայ
 առաջնորդական փոխանորդ Նոր-Նախիջևանում, ուր
 մի և կէս տարի ժամանակ թէ ի՞նչպէս կառավարեցի
 իմ փոքրիկ հօտս, ինձ չ'ի պատկանիլ ասել։ Նախի-

ջևանն մեր այլ գաւառական քաղաքներին չի նմանիլ
 իւր բնակիչ ազգայնոց զարգացմամբ, բարւոյ և չա-
 րի ընտրութեամբ և ծառայողին գնահատելով. տեղ-
 ւոյն բարեմիտ ժողովրդեան կ'թողում վերջին առ
 կենդանութեամբ մեծի Բաբունապետին արածս ապա-
 սաւորութեան մասին յայտնել կարծիք։ Սակայն այս
 հարկ կ'համարիմ ասել՝ որ հոգևոր Բարձրագոյն իշ-
 խանութեանս հաճոյ լինելու դժբախտութիւնն ու-
 նենալով՝ ստացայ Նախիջևանում պարզեւ եպիսկոպո-
 սական սնակէ՝ Գերապատիւ Վիճակաւորի 1882 ամի
 հոկտեմբեր ամսոյ 25-ին ընդ համարաւ 261 սոյն
 պաշտօնական գրութեամբ. «Առաջնորդական Փոխա-
 «նորդի Վիճակին Հայոց Նոր-Նախիջևանի՝ Գե-
 «րապատիւ Սուրբիաս եպիսկոպոսի։ Վեհափառ
 «Հայրապետն ազգիս յաւուր տօնի անուանա-
 «կոչութեան իւրոյ բարեհաճեալ է շնորհել Սըր-
 «բազնութեան Ձերում զպնակէ եպիսկոպոսա-
 «կան՝ պատուիրելով Գերապատիւ Վահրամ ե-
 «պիսկոպոսին՝ առաքել զայն հանդերձ արծա-
 «թեայ ոսկեգօծ շղթայիւ առ մեզ վասն յանձ-
 «նելոյ Ձեզ կրել ըստ պատշաճին։ Ձայս քաղցր
 «պարտաւորութիւն սիրով կատարելով՝ ընդ
 «ամին առաքեմք առ Գերապատուութիւնդ ըզ-
 «պարգեն զայն Հայրապետական և մնամք առ
 «Ձեզ բարեհաճ»։ Բացի այդ ընծայաբերութիւնը
 ստացայ և Ծայրագոյն Հօտապետի օրհնութեան կոն-
 դակն՝ արձակուած նոյեմբերի 8-ին։ Իսկ թէ ո՞ր
 համարով և ի՞նչ բովանդակութեամբ, այդ ստուգել
 թողնում եմ նոցա, որոց մատչելի է վեհաբանական

գրութեանց նախարարականները հետագօտել և սեպագրութեանց ինքնաձեռագիրներն ընտրել։*

Այսպէս, ամառը լի վերեւ գրութեան անգրքերիստոսեան նգովից կոնդակին իբրեւ գոլգակշիւ գետեղել հայրական օրհնութեամբ լի վերջին հովուականը, որպէս զի առաջին հագուագիւտ պարգեագիրը չ'կորուսանէ իւր արժանաւոր փայլն ու ճաճանչ, խորին խոնարհութեամբ ծանուցանում եմ՝ որ զիս Աստորախանայ և Կովկասու վիճակի ժամանակաւոր կառավարիչ նշանակել է Սրբազան Սինօղը՝ հրամանով ի 14 յունուարի 1883 ամի ընդ համարաւ 53, մինչդեռ Մակար Սրբազանը ոչ տեղապահ էր և ոչ էջմիածին՝ որ իմ կեղծ առաջնորդութիւնը յաջողէր, այլ տակաւին Քիշնեւ էր։ Ահա պատմական ապացոյց ճշմարտութեանս, որ ամենապատիւ Տեղապահը՝ նոյն տարուայ վետարուարի 19-ին, Նախիջևան հասնելով Բեսսարաբիայէն՝ որ երթայ Սուրբ Աթոռ Պետութեանէն որոշուած Սինօղի Ատենապետութեան փոխանորդի պաշտօնը կատարելու, ազգայնոց առաջաւորներն՝ առաւելապէս թեմական Դպրանոցի հոգաբարձուք, խնդրում էին ինձ թողնել այդ տեղ, որպէս զի իմ ջանքեր գլուխ բերուած նորաբաց և նորահաստատ Սուրբ Հովսեփիմեան ուսումնարանը և Հայ-

* Յատուկ ինձ շնորհուած կոնդակի հետ ստացայ և Նորին Սրբութիւնից օրհնութեան կոնդակ մեծապատիւ բժիշկ Գէորգ Տիգրանեանցի անունով՝ որին յայտնում էր գոհունակութիւն իւր յանուն ճեմարանի 40,000 ուրբի նուերաբերութեան մասին, որոյ թելադիր սկզբնապատճառն ես էի նորա հիւանդութեան ժամանակ։

ուհեաց ընկերութիւնը ներկայութեամբս հաստատութիւն գտնեն, և ստանում եմ պատասխան թէ՛ «Ես «Բեսսարաբիոյ վիճակի առաջնորդութեանէն դեռ «Ես արձակուած չ'լինելով և կոնսիստորիայում «մարդ չ'ունենալով, Սրբազան Սինօղի անօրէնութեան մասին երբէք ծանօթ չ'եղած, Սուրբազան Եպիսկոպոսին թողել եմ վիճակում, որ «երթայ Քիշնեւ և առ ժամանակ կառավարէ. «բայց որ դուք նորա ներկայութիւնը կարեւոր «էք համարում, բարի է, կ'թողում այս տեղ և «միևնոյն ժամանակ կ'յանձնեմ կառավարել բոլոր վիճակը»։ Այս բարեհաճութեան համաձայն պահանջեցի Քիշնեւի կոնսիստորիայէն՝ առաջադրութեամբ ի 23 փետրուարի համարաւ 1, ամենայն փօշտայով պաշտօնական թղթերն ինձ ուղարկեն, նորանց կատարողականը նշանակեմ և վերադարձուցանեմ, ըստ որում տեղափոխուել չ'եմ կարող գտնէ առ ժամանակ՝ ինչպէս թեմական Ատենապետը հազորդագրութեամբ ի 12 նոյն ամսոյ ընդ համարաւ 537, Սրբազան Առաջնորդի նախկին անօրէնութեան մօտ պահանջում էր։

Հնապս ուղ հանեց վեհափառի գործերից իւր իսկական կոնդակն՝ եթէ ոչ Մակար արքեպիսկոպոսն. թող խօսի զբաւոր ապացոյցը. «Գերապատիւ Սրբազան Հայր, երբ հանգուցեալ կաթողիկոսի թղթերն և կոնդակներն կարդում էին, յանկարծ «աչքովս ընկաւ այս անիծեալ (ոչ օրհնեալ) «կոնդակն, որի պատճէնը ահա ուղարկում եմ «Հայրութեանդ։ Որքան որ մեր Սինօղի գոր-

«ծերին հետաքրքիր եղայ և ման եկայ՝ այսպէս
«կոնդակ չ'է մտած. այս ի՞նչ խարդախութիւն
«է), (նչ, Հօտապետական կարգադրութիւն է)
«չ'եմ հասկանում: Թող մեր Մակար Սրբազանը
«նորա չարահոգի (նչ բարեհոգի) մարդոցն
«պաշտպան հանդիսանայ.....: Մի՞թէ այս տա-
«նելիւ բան է (տհն տանում եմ): Սորա հետ
«տալիս եմ ծանօթութիւն թէ՛ հիւանդութեանս
«պատճառաւ ամսոյս 16-ին ուղևորելու եմ Տրփ-
«խիս մի ամիս ժամանակաւ, եթէ նամակ զը-
«րելու լինիք՝ ուղղակի Տփլիս գրեցէք: Ի 11
«օգոստոսի 1883 ամի ՚ի Սուրբ Էջմիածին,
«մնամ Սրբազնութեանդ միշտ յարգող և մտերիմ
«Երեմիա Եպիսկոպոս»:

Բաւական չ'է Գերապատիւ Երեմիա Եպիսկո-
պոսի վկայութիւնն. ուրեմն յառաջ բերենք այս անգ
և երկու հատուած սրբազան Արիստակէս Եպիսկոպոս
Սեդրակեանի նամակիցը՝ գրուած 1883 թուականի
դեկտեմբերի 18-ին, որովք ասումէ, — «Գերապատիւ

«Սրբազան եղբայր. երեք նամակն էլ ստացել եմ
«և յայտնում եմ Ձեզ ՚ի միամտութիւն: Ինձ
«տխրացրեց նոյեմբերի 29-ին գրած նամակն,
«որ յայտնում էր Ձեր տխրագին միայնութիւնը.
«Երբ արգեօք Հաժդերխանի սառած, ցամքած
«հայերը պիտի ջերմութիւն զգան իրանց և-
«ճրտկներ ի մէջ. երբ պիտի հայ արիւնք միւս
«անգամ շրջան առնի նոցա սրտերի մէջ և նորա
«խմբուեն իրանց գործունեայ, եռանդուն ա-
«ռաջնորդի շուրջը և մխիթարեն ու սփոփեն

«նորան, աջակցեն նորան»: Ձեզ արդէն Երեմիա ե-
«պիսկոպոսն ուղարկել է պատճէնն այն կոնդակի,
«որով յիշատակամեռ Վաթուղիկոսը իբր հետեալ,
«իբրև հերձուածող, իբրև անաստուած էր կամե-
«նում հրատարակել Ձեզ: Արգեօք, եթէ յաջողի
«ինձ Էջմիածնի միաբանութեան անցեալ և ներ-
«կայ Խուր և միանգամայն ցաւալի դրութեան
«վերայ մի քանի խօսք ասել փոքրիկ տետրա-
«կով, Դուք իրաւունք կտայիք ինձ և այդ կոն-
«դակի պատճէնը, որ ունիմ, մէջ բերել. և ցոյց
«տալ, թէ նոյն իսկ սրտեռանդ ծառայող և
«արգիւնաւոր մի Եպիսկոպոսի վիճակ մինչև
«ճիւղ աստիճան կարող էր խաղալիկ լինել մի
«անգամ Մանկունու կամայականութեան և
«զայրութի, սորանից էլ եզրակացնել տալ, թէ
«ինչ կարելի էր և կարելի է պահանջել մի մի-
«աբանութիւնից, որ չունի որոշած պարտուց և
«իրաւանց սահման, որի պատիւն էլ կեանքն էլ
«միշտ ոտնակոխ են եղած այս կամ այն բռնա-
«ւորից, և այլն»:

Երեմիա և Արիստակէս Սրբազան Եպիսկոպոս-
ներից յետոյ, որպէս զի վկաների թիւն երեք լինի,

*Ահա թէ ի՞նչ ենք պատասխանել զոյն առաջարկին նոյն
ամսի 31-ին. «Գերապատիւ Սրբազան եղբայր, ինձանից
«իրաւունք էր խնդրում «յիշատակամեռ» Գէորգ Կա-
«թողիկոսի իմ վերաբերութեամբ գրած, բայց Սինոդին
«չ'յանձնած-ինչպէս հաւատացնում է Սրբազան երե-
«միա Եպիսկոպոսը, կոնդակի պատճէնն հրատարակել,
«եթէ յաջողի Ձեզ մէկ տետրակով խօսել Էջմիածնի
«միաբանութեան կրաւորական վիճակի վերայ»:

լսենք և Գերապատիւ Ներսէս եպիսկոպոսին, որ հետևորդ 1884 թուականի փետրուարի 22-ին, յետագայ հանգամանքներն է պատմում. «Տեղեկացայ և «այն եղելութիւնքը՝ որ Մեղուի միջոցաւ հրա- «տարակուած էր. զիտեմ՝ թէ Ձեզ վիշտ պատ- «ճառած կլինի. այնպիսի ստոր միջոցների զի-

«Յայտնի բան է, ընտելն տարակոյս չունիմ՝ որ «ազգի մէջ գտնուած բարեմիտ անդամոց գութ և կա- «րեկցութիւնն կ'շարժի այդպիսի մի հրատարակու- «թիւն, ինչպէս անդործադիր կոնդակն է, սակայն «չէն գտնուել այնպիսի խղճամեռներ ևս՝ որոնք..... «Գէորգի դամբարանն 'ի վեր քան զամենայն սրբու- «թիւն պատուելով՝ վերստին լրագրական խնդիր չը- «դարձնեն այն դժբաղդ դէպքն՝ որ վերջին ծայր անի- «րաւութիւնից ստիպուած տեղի ունեցաւ, և զիս այն- «քան տարապարտ չարչարանքներէն, վատանունութե- «նէն յետոյ բոլորովիմբ համոզեց՝ որ շատ վաղ էր մեր «ժողովրդի վերաբերութեամբ բռնաւորի կամայակա- «նութեանց դէմ խօսելն: Այո, Դուք ևս կխոստովա- «նիք՝ որ այդ այդպէս է: Ահա Ձեզ ապացոյց Արձագանքի «տարոյս 49-րդ համարի առաջնորդոյն՝ որ անգոյ և ««անլուր «ապրեցէք ընդ երկար և աղօթեցէք ինձ հա- «մար, կառավարեցէք գործերն և ամենայն ինչ կարգ ««ու կանոնի մէջ պահեցէք» խօսքերը դնելով դիակ- «նացածի բերանը՝ ցոյց է տալիս նորան կարգ ու կա- «նոնի բարեկամ, նախանձախնդիր: Դորանից յետոյ «ճեմարանի մէջ հանդիպած դէպքերն ընդբողով յի- «շատակելով՝ աւարտումէ տօնեցեալ սրբոյ վարքը. ««Քո հաւատը կապրեցնի Քեզ, երջանկայիշատակ Տէր, ««գու հաւատալով հիմնեցիր գիտութեան տաճարը. ««Նորա մէջ կենդանի կմնայ Քո յիշատակը, և դժոխքի ««դռներն անկարող կլինին յաղթահարել նորան»:

«մումը Ձեր թշնամիների, որոնք խաւարի «մէջ են կամենում գործ տեսնել: Բայց միթէ «կարելի է այդպիսի անձանց վատ և չարահնար «արարմունքից վիրաւորուիլ և վշտանալ, քանի «որ զիտենք այդ մարդիկ ի՞նչ են և ռբպիսի «ստոր միջոցների են դիմած: Այդ խեղճ արա-

«Չգիտեմ, կյիշէք արդեօք Կաթողիկոսի Բիւրա- «կանէն դարձը 1874 թուին և Ձեզ, ինձ, Գէորգ վար- «դապետ Սուրէնեանցին և այլոց հանդերձ նորաժողով «աշակերտներով վհարան կանչելը և մի առ մի բո- «ւոր աշակերտացուք..... տնտղելէն յետոյ՝ այս նշա- «նաւոր... խօսքերն այդ տղայոց ժողովողներին ասելը. ««Ծօ, ազգին մէջ ուշիմ, կայտառ և փայլուն տղայք ««չ'կայի՞ն. ի՞նչ գնացեր ժողվեր էք այս չիրքին-միր- ««քին տղայքը. դիմախտութիւն չէք կարդացած, որ ««գեղեցիկ տղայք մտօք ընդունակ կլինին»: Այո, և ««ես հաւատում եմ, որ ձեմարանն իբրեւ... հիմնեցաւ և ««ուր ուրեմն Աստուծոյ գութն և խնամք պէտք է ««քաղցրանայ մաքրէ նորան: Պարտական է Երևանի ««երիտասարդութիւնն, որ ցայսօր չ'հրատարակեց ձէ- «պէճեանցի արարմանց առթիւ լացուած քննութեան «արդիւնքը»:

«Կյիշէք ապաքէն Փորձ հանդիսի իմ մասին «Սանկտ-Պետերբուրգից հրատարակած նամակն՝ որ «Եղեանց և Սանասարեանց պարօնների գործն էր. «այժմեան այդ անգործ կոնդակի հոգին նոյն նամակի «ուղղութիւնն ունի: Իւր ժամանակին ես շատ լաւ «ապացոյց ունէի իմ ձեռքում Գէորգ Կաթողիկոսի առ «իս արձակած կոնդակն, որով՝ Աղէքսանդրապօլու «գիւղօրէից երեք քահանայից, երեք մեծ քահանաների «և վաթսուն տուն հասարակութեան կրօնափոխութ- «եան առաջին առնելու համար, ինձ տեսնում էր այս

«բաժնեքը՝ որ անուանաբեկ են եղած ամեն
«տեղ, զանազան միջոցների են դիմում, կարծելով՝
«թէ գորանով միայն կարող են հասարակաց
«բանազատութիւնից ազատուիլ: Ի՞նչ և իցէ,
«այն կոնդակը երբէք և երբէք մտած չ'է Սի-
«նոգ, այլ միայն սեր գրուած և այնպէս միա-
«ցած է եղել գործերում ինչպէս տեղեկացանք—
«թէ իբր՝ երբ գուք մեզայ չ'ապէիք, այն ժա-
«մանակ պիտի տային Սինոգին, և այդպէս միա-
«լու մնացել է կաթուղիկոսական գործերի մէջ,

«խօսքերն. «Եկեղեցի Հայաստանեայց զԶեղ դաւանի
««մին 'ի հաւատարմագոյն և յօգտակարագոյն որդւոց
«իւրոց»: Այս խօսքերով, կամ ամբողջ կոնդակով Պե-
«տերբուրգի պարոններին կարող էի ասել հրապարա-
«կաւ եկեղեցւոյ գլուխն առաւել իրաւունք և հասու-
«թիւն ունի նրա անդամաց արժանիք կշռելու՝ քան
«թէ Ձեզ նման ոտք և ձեռք համարուած անդամներ,
«բայց չ'կամեցայ ընդ երկար ձգձգել խնդիրն, այլ
«թողի: Կաթուղիկոսի ինձ հետ վարմանց պատճառ-
«ները համառօտիւ շատ այլ գրաւոր փաստերի հետ,
«ամփոփեցի և 1878 թուին իրեն ուղարկելով՝ գնացի
«Նախիջևան եղբարցս տունն: Դոյն իսկ յայտարարու-
«թիւնը՝ թերեւ ինձ յաջողութիւն, Պօլիս ուղարկելով
«տակել տալ և իւր գերեզմանի վերայ իբրեւ պսակ
«դնել, դնել նաեւ պսակ և միաբանութեան անդամոց
«ոմանց գլխին, որոնք Գէորգ չորրորդի բոլոր անձնա-
«հաճութեանց տիրական լուծեամբ տանելով՝ իմ առ-
«նա յայտարարութիւնը, գտնեցին և զիս յանցաւոր
«ճանաչեցին: Յայտնի բան է՝ դորա կ'լինին իմ ան-
«հատականութեան մասին. իսկ ընդհանրութեան վե-
«րաբերուած բոլոր գործեր՝ ժամանակը կարող է գը-
«նահատել»:

«և ո՞ գիտէ թերեւ ի՞նչ չար դիտումներով: Երբ
«յանձնաժողով կազմուեցաւ քանի մի անձ ինքն
«իրենց գողութիւններ դուրս բերելու համար,
«երեմիա եպիսկոպոսը այդ գործերը տանում է
«իւր մօտ նոցանից բան իմանալու համար, յան-
«կարծ այդ սեպուղութիւնը երբ աչքին է ըն-
«կրնում առանց խոհեմութեան, իսկոյն սորան
«նորան ծանուցանում է: Չարութեամբ լցուած
«մարդը-չ'իք Ստեփաննոս եպիսկոպոս և Խորէն
«Ստեփանէն ստանում են նորանից այն սեպորի
«պատճէնն և այդ չար հնարքն են մտածում
«գործ դնել: Բայց խնդրեմ այդպիսի չնչին ա-
«բարմունքից բնաւ միք միջաւորուիլ, այլ ամե-
«նայն համբերութեամբ Ձեր գործը յառաջ տա-
«նել մտածեցէք»:

«Ի յաւելուածոց սրտիս այսքան խօսելէն յետոյ,
«Ձեր կամացն եմ թողնում, սիրելի՛ եղբայր, այն ան-
«գործ կոնդակը Ձեր խորհրդածութիւններով հրատա-
«րակել՝ կամ ոչ, իսկ նորա, և ինձ ուղղուած կոնդա-
«կին զուգակշիռը տեսնելու համար, ուղարկում եմ հա-
«րազատ օրինակը: Անտեղի չ'եմ համարում ասել, որ
«բանազեա մարդիկ կարող են այդպիսի հրատարակու-
«թիւնն անիրաւ համարելով՝ մեղադրանք կարդալ.
«ըստ որում այն գրուածք հանգուցելոյն լոկ կարծիքն
«է եղել իմ մասին, զոր գործադրել ինքն ևս ակնածու-
«թիւն է ունեցել և 'ի թաքստեան թողել: Բայց թէ
«Դուք ի՞նչ կերպարանք և հայեացք կ'տար այդ հրա-
«տարակութեան, որ սպասուած օգուան բերէ՝ քան
«վնաս, չ'գիտեմ»:

Վերստին դառնանք Տփլիսու վիճակի առաջ-
նորդ՝ Տէր Արիստակէս եպիսկոպոսին, և յիշատա-
կենք նորա նոյն թուականի յունուարի 17-ին արձա-
ձակած գրութեան մի յօդուածն՝ որ իբրև պատաս-
խան մեր ենթադատութեան հաստատումէ Ներսէս
սրբազանի ասածներն ամենայն իսկութեամբ։ «Յի-
շատակամեռ Կաթողիկոսի կոնդակի մասին
«Ձեր գրածները կարի իրաւացի գտնելով՝ ես
«վճռեցի բոլորովին յետ կենալ իմ մտադրութիւ-
«նից։ Ի դէպ, այդ կոնդակն ինչպէս երևումէ,
«Ձեր թշնամիների ձեռքում երեացել է մի գէնք
«Ձեր հօտը պղտորելու և Ձեր վարկն իբր թէ
«վայր ձգելու համար նոցա աչքում։ Այստեղ
«ծանօթներէիցս մէկը Վլադիկաւկազից ստացել է
«մի նամակ, որ և ինձ մօտ կարդաց. նամակա-
«գիրն գրումէ, որ էջմիածնից գրել են այդ քա-
«ղաքը, թէ հանգուցեալ Կաթողիկոսը Սուքիաս
«եպիսկոպոսին լուծումէ եպիսկոպոսական աս-
«տիճանից մի կոնդակով՝ որը Մակար եպիս-
«կոպոսը գողացել է կաթողիկոսական գործե-
«րից և ծածկել, և խորհուրդ են տալիս առաջ-
«նորդ անգամ չ'ճանաչել։ Նամակից առ այժմ
«յայտնի չ'էր լինում թէ էջմիածնից ովքեր են
«գրողները, բայց ես ամենայն հաւանականու-
«թեամբ կարծումեմ, որ Ստեփանէն և Ստեփան
«եպիսկոպոս Մխիթարեանցն է»։*

* Գերազատիւ Սրբազան Սեղրակեանի «ամենայն հա-
ւանականութեամբ կարծիքն» հաստատում է Տէր Ներսէս ե-
պիսկոպոսի հաւատարմ վկայութիւնն։

Է.

Այսքան ընդ երկար և ձանձրալի պատճենաբա-
նութիւններէից յետոյ՝ յուսամ թէ Կ. Սահրաթեանց,
լինի նա սուրբ անմեղութիւն կամ լարուած խար-
դախութիւն, գոնէ փոքր ինչ համոզուել ունեցաւ, որ
ինչպէս առաջնորդութիւնս կեղծ չ'է, միայն տեղա-
պահի ազդեցութեամբ յաջողուած, նոյնպէս և կոն-
դակի անյայտութեան Նորին Սրբազնութիւնն անմա-
սըն է ըստ որում նորա էջմիածին եղած ժամանակ
Վեհաբանը դեռ փակ էր։ Իսկ երբ նա գնաց Կայսեր
թագադրութեան հանդիսին և անցաւ Քիշնե իւր ա-
ռաջնորդական գործեր տնտեսելու, Սինօզն սկսաւ
ցուցակագրել Վեհարանի պաշտօնական գրութիւնը։
Կոնդակի բարձման գործողութիւնը՝ ինչպէս վերոյ-
բերեալ թուանշանն ցոյց է տալիս, օգոստոսի 11 է.
Տեղապահը վերադառնումէ էջմիածին նոյեմբերի ըս-
կիզբներին։ Այդ, իւր տեսակում մի հատիկ, կոնդակի
ծանուցագրի խօսքերով ես,

Նախ՝ «ապականեալ գործոց Տէր եմ. եպիս-
կոպոսական իրաւունքներէ զրկուած եմ, քրիս-
տոնեայ կոչուելու արժանիք չունիմ, թող թէ եպիս-
կոպոս կամ առաջնորդ հաւատացեալ հայ ժողո-
վրդոց»։ Սոցա վերաբերութեամբ յարգելով իմաս-
տնոյ պատուէր. «գովեսցէ զքեզ ընկերն և մի քո
բերան, օտարն՝ և մի քո շրթունք», ոչինչ չ'եմ կա-
մենում ասել. թող բարեհաճի դատել սուրբ էջմիածնի
միաբանութիւն. որոյ անգամ լինելու պատիւն ու-
նիմ 35 տարի ժամանակ. բարեհաճի դատել և հայ
հասարակութիւն այն քաղաքների և գաւառների՝ ուր

պաշտօն վարել ինձ յանձնուած է եղել հոգեւոր իշխանութենէն: Ապականեալ գործերի համար աեղեկութիւն ունենալ ցանկացողներ լիովին կ'աեսեն յետագայ բաժնում: Թէ եպիսկոպոսական իրաւունքներէ զրկուած եմ, թող համոզուի ամենայն այս գրքոյկ կարդալու և հասկանալու կարողութիւն ունեցող մեծ և փոքր անձնաւորութիւն: Քրիստոնեայ կոչուելու արժանիք չունեցող նոքա են, որոնք զօր ամենայն անօրէնութիւն և զղարարութիւնը՝ մարգարէի ասածին նման, «իբրև զՂուր կըմպեն»: Ինչպէս է և ծանուցագիր կարկատողն Սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսի նկատմամբ: Որովհետև ճշմարիտ և անսուտ է Յիսուսի հրամանն՝ «ժառն 'ի պտղոյն ճանաչի»: Եպիսկոպոս կամ առաջնորդ հաւատացեալ հայ ժողովրդոց ոչ միայն ես, այլ չունի արժանիք և նա, որ լոկ հօան խուզելու և ոչ արածելու մէջ կը տեսնէ իւր պաշտօն, որ միայն հօտի անգամոց գովասանքներով և ծափահարութիւններով՝ իբրև ճրպուռն օգուով կերակրուած, կ'բարձրանայ և կ'փառաւորուի. ինչպէս էր գերերջանիկ Տէր պարգևատուն Հայրապետական նգովից և բանագրանաց կոնդակի:

Երկրորդ՝ «կոնդակի վաւերական պատճէնը ընօրինակուած է հանգուցեալ Կաթողիկոսի ինքնաձեռագիր սեղագրէն»: Եթէ դորա (ծանուցագրի) ներքև զրուած 1881 թուի 12-րդ ամսոյ 20-ին թուանշաններ կարդանք ուղիղ մտօք ժամանակագրութեան, շերմեռանդ հրատարակիչը «սուան 'ի հօրէ սատանայէ է» սոսկալի գատավճռի տակ կ'գնէ իւր գլուխը. ըստ որում այն ժամանակ Կաթողիկոս գեռ կենդանի էր

և ոչ ըստ գրեցելոյն «հանգուցեալ»: Իսկ թէ Վաղարշապատի և Աստրախանի արքունի նամակատանց գրօշմաների վերայ կ'նայինք, այն միջոցին կ'հաւատանք՝ որ անցեալ 1883 ամի դեկտեմբերի 17-ին էջմիածնից արձակուած այդ փառաւոր ծրարն այստեղ ըստացուել է ներկայ 1884 ամի յունուարի 4-ին, և է արտագրութիւն արգարև վեհարանի թերթերից. բայց թէ Տ. Գէորգի «ինքնաձեռագիր սեղագրութիւնից»՝ դժուար է հաւատալ: Որովհետև նա բաւականին խորիմաստ քաջածանօթ լինելով հայկական գրականութեան՝ արժան չ'էր համարում ինքն գրել կոնդակների նախարտակ, այլ սորան և նորան էր յանձնուում: Երբեմն միայն՝ երբ օտարի գրչով շարագրած գրութեան նախարտակ հաւանելի էր լինում՝ նորին բազմագիտութեանը, այն ժամանակ միայն նեղութիւն էր յանձն առնում թերուս գրագրի նման (ինտրիկէ գիտմամբ) տառասխալներ անելով՝ արտագրել և տալ կոնդակաց մաքրագրողին, այն էլ միայն նորա մօտ անմեղութեամբ ձևանալու մտօք այն ինչ որ չ'էր: Այս անսուտ ճշմարտութեան հարիւրաւոր վկայք կան, որոց եթէ հարկն պահանջէ՝ կարելիքն անուանել: Մակայն ներկայ օրհնութեան գրուագի համար խղճիւ պէտք է ասել, բառեր և իմաստներ սուրբ Հայրապետին են, իսկ շարայարութիւն իւր հոգեգաւակին: Վասն զի երկուսի ներքին հոգեկան մաքուր զգացմանց պատկերներ ցոլցուում են նորա մէջ, երկուսի քինաւոր սրտից յաւելուածին պաշար տեսնվում են այնտեղ:

Երրորդ՝ «եթէ հեթանոսամիտ անձն եմ»: Ո՛չ կոնդակագիրը՝ և ոչ նորա տիրասէր ծանուցագիր

կարող չ'են վկայել: Մարդոյ միտք, սիրտ և հոգին կ'քննէ՝ իբրև նորա ռատիկան, միայն Արարչի ամենազիտութիւնը, այդ ամբարիշտ յանդգնութիւն լաւ էր՝ թէ իրեն վերապահէր կեղծ թէ անկեղծ Կ. Սահ-րաթեանց. քան թղթոց հաւատարմ: Պարոն հրատա-րակիչ, ցեխոտ ոտներով օթոցների վերայ քայլելն անկրթութիւն, ռամկութիւն է. բայց հոգեւեալ գու-շակութեամբ մարդոյ խիղճ և միտք քննելն ամենա-ձեռներէց լրբութիւն:

Չորրորդ՝ «հանդուցեալ երջանկայիշատակ Հայրա-պետի գերեզմանէն, ոսկրներէն և նորընտիր Հայրա-պետէն թողութիւն պէտք է ստանամ կատարեալ զրդ-ջմամբ»: Դիտականացելոյ անզգայ, անշունչ գերեզման և սրգնալից ոսկերք ինչ թողութիւն կտան, երբ կենդանի խօսուն լեզուի ներուժն սնւտ էր, երբ բարբառող բե-րան փոփոխական էր, երբ բարախող սիրտ անվարժ էր Դողգոթայի աստուածային Նահատակի ներդրութեան զգացմանց: Երբ «ներեմք հայրաբար» խօսքը արուես-տական փողահնչիւն էր և ոչ գորովագութ հոգւոյ արտաբերութիւն: Երբ «ըստ քրիստոնէական սուրբ պարտաւորութեան» բառերը աւետարանի լայնասիրտ շնորհաց վարժարանին աշակերտութենէն չ'էր յառա-ջացած, այլ շարունակեալ ռիտալութենէն: Երբ կեանք անարատ և վարք սրբասուն չէ՛ին պատկառելի արած գնա՝ ինչպէս գտուրբն Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիս-կոպոս, որ իւր սպանող Մոգն աւանի ապաշխարող-կնոջ թանաչատի վանուց հիման տակէն ձայնէր, արիւնթաթաւ մահուանէն տարիներ յետոյ, «ո՛վ կին գու, թողեալ լիցին մեղք քո». երբ նա զիս՝ քան թէ

ես զինքը բարոյապէս մահացուցի: Ինքը, կոնգակազիրն ներուժն ստացաւ Յովհաննէս, Աբէլ, Սարգիս և Գաբ-րիէլ Արքեպիսկոպոսների գերեզմաններէն, ոսկրներէն, զորս վատանուութեամբ մեռոյց. ոմանց զիակներ ևս հրապարակի վէճ դարձոյց մինչև անշուք թաղումն, որպէս զի և այլք իւր զղջման օրինակին հետևէին: Ո՛վ է երաշխաւոր նորընտիր Հայրապետի ինձ թողու-թիւն և ողորմեացի կարգալոյն: Եթէ այդ կայր և կ'յարգուէր՝ ինչու կոնգակի գործադրութիւն նորան չ'թողուէց, այլ վաղաժամ հրատարակուէց ՚ի գայթա-կութիւն հաւատացելոց: Թեբևս ընտրելին լինի Պե-տերբուրգի Փորձին մէջ զիս դատապարտող նամակա-զիրն, թեբևս լինի մի ոք յաւերժայիշատակ Չորրորդի բարեխրատ հոգեւուններէն, թեբևս լինի մէկն Արձա-գանքի տօնելի սրբոց նոր ցուցակ պատրաստող և հոգեկտակ խրատաբանութիւն կարգացող գրիչներէն:

Հինգերորդ՝ «խարդաւանութիւն է յատկացնում Մակար Արքեպիսկոպոսին և հրաւիրում է զժողովուրդն խայտառակել»: Խարդաւանութիւն լայնիմաստ բառը ո՛ւմ առաւել կ'յարմարի, այն միամտութեամբ ոչինչ բանից տեղեակ չ'եղող անձին, թէ ՚ի զուր թշնամա-նողին: Այն բազմահար անձին, որ Բարձրագոյն կարգադրութեան յօդուածներ փոխելով և էջմիածնի միաբանութիւնը երզնաթղթով պարտաւորելով՝ իրենց միակ ժառանգ ճանաչել Մայր Աթոռն, իւր անընչա-քաղցութեամբ դիպած գանձը կարգադրեց բաժանել ջերմեռանդ, աշխատակիցների մէջ ամէն տեսակ խա-շագողից և յուշկահարից յաջողակ ճարպիկութեամբ, թէ այն հոգևորականին՝ որ ոչ ապօրինի շահ կսպասէ

և ոչ անարդար բաժանումն: Թարգաւանութիւնը ունի
կ'յարմարի, այն անձին՝ որ տարիներ յառաջ առ ինքն
մեղուցեալ, քաւած, սրբած մասնաւոր յանցանք
եկեղեցական հաւատալեաց և կրօնական սրբու-
թեանց վերաբերելով՝ միջնադարեան անաթեմական
արձանագրութեանց մէջ կարմրագեղով-իբրեւ արեամբ
կարձանագրէ հազար և մի գրպարտութիւնք կցկցելով
նորան, և Ձեզ՝ որ մեղսակցութեամբ հանրահռչակ
տարածող էք, թէ մյն մարդուն, որ այդպիսի քննա-
ւոր և հրահանգեալ որոգայթադրութեանց բանալին
երբէք չ'է տեսած և չ'է կարող գործադրել: «Վայ,
որ գայթակղեցուցանէ՝» և այն ոչ միայն մէկ փոքրիկ,
այլ ամբողջ վիճակ, քաղաք և ժողովուրդ: Ինչ որ
կ'վերաբերի ծանուցագրոյ մէջ բաց թողած մէկ
քանի բառերին, զորս 'ի պատիւ մարդկային կոչման
կ. Սահրաթեանի յառաջ չ'բերելով կէտերով անցայ,
կ'բացատրեմ անթերի, երբ զինքն ճանաչել և տեսնել
բաղդ կունենամ:

Ը.

Ո՛վ գերերջանիկ հոգիացեալ մեծ Բարունապետ.
Դուք երկնքում, ես երկրում: Դուք Աստուծոյ ար-
դարագատութեան անսահման բոցափայլութեան դէմ
յանդիման մերձատեսող, ես ընդ կրից մարմնոյ կցոր-
դուած՝ իբրեւ ընդ հայելի օրինակաւ բժժոտ աչօք 'ի
հեռաստանէ նկատող: Դուք Հայրապետական ընդ-
հանրական անխշաշար աթոռոյն վերանստեալ ընդար-
ձակասիրտ կառավար Հայաստանեայց սուրբ եկե-
ղեցւոյ, ես ստորատիճան, նեղսիրտ, սխալական և

անփորձ պաշտօնեայ: Վկայեցէք, աղանչեմ. Աղէքսան-
դրապօլու և այլ վիճակների հայկազուն պարզամիտ
ժողովրդեան յուզման և երկպառակութեան առիթ ես
եմ, թէ Վեհաբան, որ ամէն վիճակում յատուկ գոր-
ծակալներ և արբանեակներ ունենալով՝ միակ իւր
կամաց ներգործութիւն էր յառաջ վարում ազգի մէջ:
Սինօղի, Առաջնորդաց և կոնսիստորիաների հետ եղած
օրինական կարգապահ յարաբերութիւն խզելով և
նրանց իրենց ստորագրուածների հետ պատշաճաւոր
ընթացք ընդմիջելով՝ անխշիական վիճակի էր
հասուցանում եկեղեցին: Ռուսաստանով չ'բաւակա-
նացած՝ Տաճկաստանն էր ձեռք տանում, և խաղաղու-
թեան բարեբեր շունչ փչելով՝ ազգային վարչութեան
մասնաբաժիններ միմեանց դէմ 'ի կռիւ գինուորում
և մեծագումար ընծաներով պատրիարք բառնում իւր
ըստ արժանոյն վերաբազմեալ աթոռէն: Որ Մայր
Աթոռոյ միաբանութեան արդիւնաւոր և բազմափա-
տակ անդամներ յետս տանելով՝ ընդ չ'պիտոյան էր
գրում, և իւր անարժան սպասաւորներ և այլ անընդու-
նակ, առունկնաճառ բանասարկուներ յառաջ քարշում՝
բանագետ ազգայնոց իրաւացի գայրոյթ շարժելով:

Հայ ազգին բազմատեսակ գայթակղութեանց
առիթ չարն, շնորհագուրկ Սուքիմա եպիսկոպոսն է,
թէ Դէորդ Չորրորդ, որոյ անուշաբոյր վարուց և
քաղաքավարութեան ստուերագիծ նոյն իսկ ձեռնա-
սուն զաւակների ձեռքով աշխարհիս կրօնական մայ-
րաքաղաքէն—Հոովմէն բիւրաւոր վիճատիպ թերթերով
ամէն քաղաք և նահանգ, աւան և գաւառ, տուն և
գիւղ տարածվում էին: Շարաթական և օրական

անցքեր արձանագրվում էին ամենայն հոգարարձու-
թեամբ Աբել Արքեպիսկոպոսի ձեռքով և մեծադիր
գրքոյկներ բաղկացնում, ուր ամէն ոք կարող էր
տեսնել սուրբ Հայրապետանոցի անկումն առաւել և
ամօթալի՝ քան Բրբիշոյ, Շմուէլի ասորւոյն օրեր,
զորս ժողովողի մանուկն յետոյ վեհարանը գրա-
ւելով հաճոյատէր անձանց միջոցաւ-ինչպէս Մխիթա-
րեան Սանգիանոս վարդապետն էր, ոչնչութեան
մասնեցիք և վրէժխնդրութեամբ զինեցաք անհնա-
ցելոյն հետ աշխարհագոյժ անարգ թաղումով: Մանկա-
պատակ սպասաւորների Պօլսոյ Պատրիարքարան, աղ-
գային լրագրերի էջեր և ամէն բարաստատէր անձանց
ձանձրացնելն զնոս համար էին: Որոշ բարոյական մեր-
կութիւն ծածկելու պատճառաւ էջմիածնի գանձարան
պարտաւորուած էր գտնուում հազարներ համարել
աննպատակ տղայահասակ երթիկներին: Ճեմարանի
վերակացու Պօղոս Ճեպեճեանի քաջադորձութիւնների
մասին կարգուած քննութիւն զնոս համար առաւել
փայլուն և որոտախօս գրուածութիւններ էին հիւսում-
գրուածք՝ որ հազար անգամ կ'գերազանցէին քան
Եղեան բազմացի: Ճառերուն շողորորթական ճար-
տարախօսութիւնք: Սեանայ սրբակրօն, միամիտ
աղօթաւորների և Բիւրականի ու շրջակայ գիւղերի
քնակչաց հազարաւոր գազարալի պատմութիւններն և
անյուր անառակութեանց նկարագրութիւններն Սու-
քիասի գայթակղեցուցիչ վարձեց համար են մինչև
ցայսօր յեղեղվում, թէ Գէորգ Զորքորդի կենցաղա-
վարութեանց:

Սմբարտաւանութեան եղջիւր են բարձրացում

են՝ արդարութիւնս աչքի առաջ ունենալով չ'ընդու-
նել Հայրապետական սխալական իշխանութեան և
Սինօքի բռնազրօսեալ ապօրինի հրամաններ, զոր
յետին ապուշներն անգամ կ'առնեն—ամենաստորին
դատարաններէն ամենավերին իրենց փաստեր տեղա-
փոխելով, թէ՛ կաթողիկոսական իշխանութիւնն միջոց
ամենաաւետակ ապօրինութեանց նկատող անձնաւորու-
թիւնն, որ իւր եսական հաճոյք և փառախնդրութիւնք
կ'տեսնէ միշտ և ոչ մերձաւորին կողկողանք: Որ
իրրե հաւատոյ մասն կ'յանդգնի քարոզել Աստուծոյ
տկանջ իրեն բերանին գրուած ամէն ապօրինի վճիռ
հաստատելու: Որ էջմիածնի եղբայրական միաբանու-
թեան համար դարաւոր ժամանակներէ հետէ չը-
տեսնուած և չ'լսուած բռնապետութիւնք կ'գործա-
դրէր՝ վեղարաւորներ շաթիրների, սուրհանդակների
անողորմ հարուածների տակ մաշել, ջարդել, աքսորել:
Որ իւր նիւթական շահուց առաջ առնող կարգաւոր-
ներ՝ չ'հասներ առանց հրամանի պատկերուն համար
աճուրդի չ'յաջողած ժամանակ, կ'դատաւիտէր, սա-
տրիասողոյց ձմերան եղանակին վանուց ի վանս կը-
տարնադրէր հանդերձ ընտանեօք և մահուց պատճառ
կ'հանդիսանայր: Որ եպիսկոպոսի և վարդապետի
տարեւոր միջոցներով կ'արգելէր Աստուծոյ աղօթից
տուն իջանել, քահանայապօրծել, ըստորում վեհա-
րանական կոնց չ'էին հաճեր ծուր կրկնել, և այս-
պիսեաւ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ խորհրդա-
կան ձեռնադրութիւն և օծումն լոկ հրամանէ կա-
մայականութենէ առկալի ցոյց կ'տար: Որ ոչ մի
օրէնք, ոչ մի կանոն, ոչ մի պատուիրան քանոն և

կշիռ չ'էր ընդունիլ յանցաւորութեանց չափ սահմանելու, այլ իւր նեղաշըշան և մտապակաս ճանաչումն. նոյն ինքն լինելով հրամանատու պատժոց՝ իբրեւ դատաւոր, և նոյն ինքն գործադիր՝ իբրեւ դահլիճ, նմանելով լերանց և ձորոց անհրահանգ բռնաւորաց՝ որոց բերանին մէջ կան շարունակ այս նշանաւոր խօսքերն: «ասն, բասն, քեասն», «ձեռք ձգեցէք, վեր կոխեցէք, կտրատեցէք»:

Արբեցութիւն, անառակութիւն, լրբութիւն իմ վարուց մէջ առաւել կայ և ծանօթ հասարակաց՝ թէ այն հոյակապ անձի, որ թանգագին ըմպելիներով և կերակուրներով հաւասար և առաւել քան ամբողջ էջմիածնի պարիզօտաւորներ, բազմազումար զբամոց վասնումն կ'պատճառէր Մայր Աթոռոյ գանձարանին. իսկ հեռաւոր քաղաքներից այցելու ականաւոր հայազգեաց կ'զանգատէր իւր կարօտաւոր կեցութեան մասին: Որ ոգելից հեղանիւթների դատարկ շիշերն մենավաճառութիւն արած էր պերճաշնորհ Պետրոս եպիսկոպոսին: Որ Վեհազնեայ խաչատուր իշխանի և այլոց հարցերի առաջ-գեռատի սպասաւորաց քնարանի վերաբերութեամբ, կ'կարկամէր պատասխաններ տալը և զանձն արդարացուցանել գայթակղութեան յանցանքէն: Որ սպասաւորաց ազգական անուշով Բուրսայէն, Նգիստոսէն և այլ քաղաքներէ ճեմարան աշակերտութեան անցած մանուկներին Վեհարան զիշերախառն երթեկելու պաշտօն յատկացրած էր և ամենակերպ սփովանք նոցա միայն վերապահած: Որ Կուր գետի տփերէն մինչև Քարսաղ գետոյն դաշտը իւր ամենօրեայ մտադրաղ նամակներ կ'թուղցանէր

«սէր իմ, սէր» և անդրադարձն կ'ժողովէր խնամով «Տէր իմ, Տէր» ճակատագրերով: Որ ազգային լրագրութեան բողոքն, ժողովրդի յուսահատութեան աղաղակ, այցելութիւն խնդրողների հառաչանք, զրգուանք արտայայտողների հծծանք փափուշի տակն էր առնում: Որ պատկառոտ Սինօղական անդամոց խրախուսում էր ակնածելի թեմական առաջնորդներին պատուոյն դէմ արշաւանք յարդարել, «գարկէք, ամա քարն բամբակի մէջ թաքուցած լինի»: Գիտէ՞ ամենատեսն Աստուած, եթէ Տփլիսի, Ախալցխոյ, Աղէքսանդրապօլի և Նախիջևանի յարգելի բնակիչների առ իս հեռագրով կամ նամակներով սրտազին ուղերձներն 'ի մի ամփոփեմ՝ «Չայն բազմացէն» մեծահատոր գիրք կ'դառնայ, բայց ի՞նչ օգուտ յատամնամերձ շրթանց հիւստեած գովեստից խօսքերէն: Եթէ կայր արդարեւ իմ վարուց և զնացից մէջ արբեցութիւն, անառակութիւն և լրբութիւն, և այն ապացուցուած գրաւոր և բանաւոր վկայութեամբ հայազգի ժողովրդեան, հապա ինչո՞ւ համար Վեհարանն ամբողջ շաբաթներ առաւօտ և երեկոյ Սինօղական հարց ժողովներ կազմելով՝ զիս դատապարտելու առիթ կ'կրկաէր և ոչինչ չ'գտաւ՝ բաց յանհնազանդութենէ, որ յառաջացած էր անիրաւ հրամանարձակութենէ: Ո՞չ տալքէն յիշուած յանցանքներէն մինն անգամ իւր տալացոյցներով բաւական էր զիս դատապարտել առաջի Աստուծոյ և ժողովրդեան, ուր էին այդ յանցանքներ տյն ժամանակ, եթէ կային:

Քրիստոսի հօան յերկուս բաժանող անձնական օգուտ որոնողն ես էի, թէ այն մտերիմ, վեհարանա-

կան շահերին պաշտպան՝ կերպաս-փիլոն, լաւ, կամիլաւկայ, աւագ քահանայութիւն և ձեռնադրութիւններ գնով վաճառողներ և հաւատացելոյ դայթակութիւն եղողներ: Անձնական օգուտ որոնելոյ ապացոյցներ չեն արգիօք Տաթևու վանահայրութեան և վիճակին յաջորդութեան արդիւնքների ութհազար բուրլի գումարաց գողութեան մասին Սինօղի կայացրած օրագիրն վեհարան պահանջել և Մխիթարեան Ստեփաննոս վարդապետից փրկանք ստացած արդարացներն: Վանահայրերի տարեկան մօից ե ծախուց սեպիր մատենաներն առանձին ակնարկի արժանացրենելով՝ եկամուտները միշտ կրճատ ցոյց տալ և ծախսերն ընդ երկար, իսկ յաւելուածներն իւր անակնկալ պարգևների համար կորզել շուարած վանահայրերէն, հնուկ ապա կտակածն թղթով յառաջ քան դման՝ վանօրէից նպաստատու և արդիւնարեր կարգալ իւր աննուէր անձնաւորութիւնն: Կրօնափութութեանց առիթ տուող Լո էի, թէ այն չարութեան մշակներ, որոնք զօր ամենայն արուեստ արած էին իրենց մեքենայութեանց հաղբիք խայտառակելու փառսեր ձեռք բերել յաջողած անձինք՝ միամիտ ժողովրդեան թելադրուած բողոքներով, տեղափոխութեան և պատժոց ենթարկել կաթողիկոսարանի միջոցաւ: Ի՞նչու համար էր ինձ շնորհած 1876 թուականի մայիսի 12-ին ընդ համարով 149, Ձեր Սրբութեան կանաչաթարմ մատներով ստորագրուած կոնգակի ի միջի այլոց այս փաղաքշական խօսքերն. «Գոնութեամբ բաղմաւ բնթերցաք զլրացուցիչ յայտարարութիւն Ձեր ընդ համարաւ 37, զոյգ ընդ

«պատճէնի խնդրագրոյ զղջացելոցն և յետս կտակոց «ի կրօնափոխութենէ, յոր դիմել բաղձային՝ աւանց «կանխագոյն համոզման մտաց որպէս բացատրէիք: «Ուրախ եմք, զի Դուք այդչափ սիրալիր խնամով «միտ ղենէք անթերի կատարման գլխաւորագոյն պարտուց պաշտաման Ձերոյ՝ որ է անշուշտ նախանձախնդրութիւն ամբողջութեան Հայաստանեայց եկեղեցոյ, որոյ որդիք կարօտին այն արթուն հովուաց, «որք գիտիցեն սիրայորդոր բանիւք քարոզութեան, «պղեշան խրատուց և ազգարարութեանց դարձուցանել զմիամիտսն ի մոլորութենէ և գյուտահատելսն «շահել ի յոյսն ազալխարութեան՝ իբրեւ գողայս «սարտուցեալս ի ստենէ մօր իւրեանց հարազատի: «Հաստատուն կացէք յայդմ փութաջանութեան և «ծրացարուք յաւետ ի գործս բարիս, արիագոյնս «պնդելով զսիրտ Ձեր և զմիտս անփոփոխ սիրով և «հարազատութեամբ առ Մայրս մեր սուրբ եկեղեցի, «որ զՁեզ դաւանի մին ի հաւատարմագոյն և յօգտակարագոյն որդւոց: Եւ մեք խնդրեմք յաւետ ի «Բարձրելոյն յաւելուլ զպարծանս արդիւնաւոր ծածառայութեանց Ձերոց յասպարիդիդ հոգևոր և արժանի ամենի զՁեզ բոտ արժանեաց Ձերոց երկնային և երկրաւոր բարեաց և պարգևաց»: Անձնական շահերի հետամուտ Լո էի, թէ նոքա, որոնք ճաշոցների միայն կազմելու խնդրոյն մէջ հազարաւոր բուրլիներ էին վաստակում, թող այն իւզոտ աւարն ու բաժին՝ որք դոյն գրոց վաճառումէն և աւելորդաբար տպագրութենէն յառաջ էին գալիս: Որ ձեռնագրութիւն եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, լուծումն

Հ'հաս մերձաւոր պսակաց և իրաւանց վերայ կաշա-
ռառութիւնն արուեստ և փերեզակութիւն էին արած:
Որ սուրբ Աթոռոյն կալուածներ աննշան տարեվճարով
իրենց սպասաւորաց ժառանգութիւն էին դարձրած: Որ
գանձարանի թանգազին մատանիներ և այլ հազուագիւտ
երեղէններ ընծայի անուամբ յաւար և յափշտակու-
թիւն էին գրաւած: Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ
ծիսից, կանոնաց և օրինաց հակառակ էս էի ընթանում,
թէ նոքա, որոնք ժամերգութիւն, Ամենակալի անուան
փառաբանութիւն, հնաւանդ եկեղեցական սովորու-
թիւնների յեղափոխութիւնք իրենց փառասիրական
հաճոյքներին էին զոհաբերում. խաչ, խաչվառներ,
միւռոն, մասուներ սրբոց, եկեղեցական անօթներ,
զգեստներ իրենց յառաջընթաց կարապետող դասա-
կարգում և հնազորոյժ խորհրդականութիւնք այլան-
դակում՝ բոլորովիմբ արդարացուցանելով Մարկոս
Աղաբէկեանի հանրածանօթ բողոք, «հայկական եկե-
ղեցւոյ դաւանութեան անդիտութեամբն»: Միայն Նի-
կոյնք կան Հայոց եկեղեցւոյն փառասկարներ, ի՞նչու
չ'են յիշում Սուրմակ, Բրդիշոյ և Շմուէլներ հան-
դերձ հին և նոր նմանեօք:

Հոգեւոր ծնողիս ևս բարեհաճում էք շեղակի ձևով
բաժին հանել Ձեր անուանի օրհնութիւնաբերի մէջ—
«զիս նորա ձեռնասուռն և խնամովքն 'ի մանկութենէ
զարգացեալ կարգալով»: Հատուածիս վերայ փոքր
ինչ կանգ առնելով՝ ողջամիտ Հայրապետիդ սխալ
կարծիք ուղղելու համար, կենսագրութեանս վերայ
մէկ թուղթիկ ակնարկ պիտի ձգեմ: Ես ծնած եմ
1837 թուականի դեկտեմբեր ամսոյն 10-ին, մտած

եմ յէջմիածին վանական դպրանոցի գիշերօթիկ յա-
շակերտութիւն 1849 ամի հոկտեմբերի 20-ին, ուր
ուսմանս ընթացք աւարտելով՝ հրամանաւ Ներսէս
կաթողիկոսի և կարգադրութեամբ Սինօղի 1856 թուի
մայիսի 26-ին ընկալած եմ ջահընկալութեան տառի-
ճան. իսկ ընդ ձեռամբ և խնամովք Գերապատիւ սրբ-
բազան Մակար Արքեպիսկոպոսի մտած եմ 1857 ամի
մարտ ամսոյ 25-ին՝ բարեհաճութեամբ Տէր Ղուկաս
Արքեպիսկոպոս Արագածունի Տեղակալին: 'Ի ման-
կութենէ աւանդութիւն չ'կայ էջմիածին ձեռնասուռն
ունենալու, այդ առաւել Տաճկաստանի քաղաքներումն
է սովորական, ուր և ակնարկութիւնք են լինում
այդպիսի անբարոյականութեանց համար Դատեան
Յովհաննէս ամիրաջի նման մարդկանց կողմանէ: (1.)
Էջմիածնի նշանաւոր եպիսկոպոսների խնամատարու-
թիւնք իւրեանց հոգեւոր, պատանեհասակ դաւանների
համար լինում է ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս ցայսօր Վե-
նետիկի Միլիթարեան վանուց «ընծայացու և ընծա-
յարան» բառերն են արտայայտում: Նոքա, որոնք
կուսակրօն կենաց ցանկանում են նուիրուիլ, յատկա-
պէս յանձնուում են համբաւաւոր եպիսկոպոսներին
կամ վարդապետներին նոցա թէ ուսմանց թերին լցու-
ցանելու, և թէ զրական երկասիրութեանց վարժելու:

(1) Շատերին յայտնի է՝ որպէս ստոյգ ճշմարտութիւն,
որ վսեմափայլ Յովհաննէս Բէյ Դատեան քանիցս Գէորգ չոր-
րորդին իւր պատրիարքութեան ժամանակ նկատմունքներ
արած է Սանտաթեան Ստեփաննոս, Գեմիրճեան Ստեփան-
նոս և Մանկունի Ստեփաննոս—մանկահասակ սպասաւոր-
ների պահպանութեան համար՝ որպէս անպատշաճ պատրի-
արքարանի հաստատութեանն.—

Այլ թէ ինչպիսի օգտակար ուղղութիւն է ստացել իմ առ ոտս Ամենապատիւ Մակար Արքեպիսկոպոսի հրահանգութիւնն՝ ըստ մասին ցոյց կ'տան էջմիածնի գրանոցի կարգադրութիւն և ցուցակադրութիւնն, ըստ մասին և ունեցածս ուսուցչական պարտաւորութիւնը նոյն վանուց զպրանոցում, որոյ քառամեայ արդիւնք չ'եմ ամաչիլ ասել ձեմարանի իննամեայ արդեանց հաւասար է, եթէ առաւել չ'է: Սակայն և այնպէս, արդեօք, Պետրոս եպիսկոպոսի Պօլիս Գօրեցի հանգուցեալ Եսայի Տէր-Դաւթեանցի ժառանգների ձեռքէն յանուն Ձեր մի հարիւր պօլիմպերեալ ոսկի ստանալն, 'ի Տփլիս և յէջմիածին Տէր Դաւթեանց Յովհաննէս աւագ քահանայէն, Գօրեցի և Զխարեցի ձեռնադրուողներէն յատկացեալ գումարներ կորզելն առաւել պատուաբեր են Ձեզ, քան իմ ամէն պատահածս քաղաքն որ և է մէկ ազգային հաստատութեան յիշատակ թողնելն պարծանք են Մակար Արքեպիսկոպոսին: Արդեօք, Ձեր ձեռնասուն և հոգիաշունչ աշակերտ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Սանտալճեանի՝ առանց հարկադիր պատճառների, Հոռոմլայ պապի հոգաթափներին 'ի համրոյր և 'ի դաւանափոխութիւն խոնարհելն էր փառահեղ, թէ իմ երկամեայ միջոցներով ամենատեսանի յանիրաւի զրկանքների համբերելն: Դէորդ Չորրորդի դաստիարակութեան պտուղ Մանկունին առաւել շոնգալից բոմբիւններով ամէն հայ մարդու սրտի տխուր զգացմանց արձագանք է տալիս՝ թէ Մակար Արքեպիսկոպոսի խնամովք զարգացեալ 'ի քսան և մի ամեայ հասակէն և այսր— Սուքիաս Պարզեանց: Որքան միատակ պարզութիւն

ձեանալ է, որ զիս իրրե աշխարհական ոք կ'յանձնէր Բեսնարաբիոյ առաջնորդին տանել իւր հետ. երևի նորա միւս աշխարհական սպասաւորների պաշարապլխադիր դուք ստորադրած և հրամայած էիք Վարչապատէն բացակայիլ: Սակայն, եթէ Վարդգէս աւան պապական իշխանութեան սեպհական կալուած կ'համարուէր, այդ գերօրինակ բազմ չ'էր կարող ունենալ Հինն-Նախիջևան՝ ուր ես էի գտնուում: Եւ ինչպէս՝ Քիչնի պատարագում եմ, Նոր Նախիջևան նոյնն եմ առնում, քարոզում եմ, և այն իրրե եպիսկոպոս, Դուք տեղեկանալով հանդերձ չ'էք պահանջում, որ աշխարհական անձն իրաւունք չ'ունի այդ եկեղեցական պաշտօն կատարել: Այսքան փառաւոր ճշմարտախօսութիւնք մէկ աղջընտիր Հայրապետէ չ'էք սպասուիլ:

Իմ անիրաւութեանց, չարամտութեանց և մեղաց՝ իրրե զիս ձեռնադրող, կցորդ չ'էք լինիլ, անտուածաբեալ Դիտապետ, երկիւղած Հաղարապետ խորհրդոց եկեղեցւոյ յաւիտենական Բանին. որովհետեւ Դուք միշտ անձնական արժանիքն էք ունեցել երաշխաւոր Ձեր ձեռնադրութեանց և ոչ արժաթին: Դուք միշտ վարուց և բարուց անարատութիւնն էք բնորել կոչման յատկանիշ՝ քան ակնառութիւն և ոչ երբէք Ձերոյին արբանեակներ յառաջ էք բարշել 'ի բարձր աստիճան և բազմամեայ փաստակաւոր երախտաւորներն սրտաբեկ թողել: Դո կենդանի հաւատքն՝ որով հաւատարիմ լինելով Յիսուսի առ Պետրոս հրամանին՝ «Քրիստոնէաբար շնորհեցիր ինձ յանցանքս», խոստովանեցար, հաղորդեցար և միաբանութեան աղիւսեալ շրթունք-

ներով՝ իբրթէ կեանք մաղթեցիր, օրինաւորութիւն և կարգապահութիւն աւանդեցիր, զՔեզ կ'կեցուցանէն առաջի անկաշառ առեւինն Նորա՝ յոր յուսացար: Այո, անյողգորդ մնացիր Քո շատ անգամ մօտաւոր այցելուների յանդիման արտայայտած գաղափարին՝ «մեծաւորն հաւատք և խիղճ չ'պէտքէ ունենայ»:»

Հագար բերան գոհութիւն Ձեզ՝ արժանայիշատակ Քահանայապետ, որ բարեհաճել էք շնորհազիծ գրչով մրցանակազիր պարգևել ինձ, որով համօրէն ազգի եպիսկոպոսաց մէջ զիս անհատ էք արած, և ուր ըստ Ձեր բարձր արժանեաց օձ և կարիճ նկարագրուած եմ՝ ի պատկեր Աստուծոյ ոտեղծուածս, բաց ափսոս որ այժմս մարդիկ իրենց ճանաչման են հաւատում, քան այլոց վկայութեան: Ահ, այդ յերկնից վայր անկեալ ամբարտաւանին՝ ի ցոյց առնուած թունաւոր միջատներ և սողուններ չէն արդեօք՝ որ շատերի սիրտ կրծում են, խայթում, երբ նոցա կարծեցեալ մշտնջենաւոր իշխանութիւն ժամանակաւոր է ճանաչուում: Երբ նոցա աստուածեղէն երազեալ անսխալականութիւն մեղանշական է համարվում. երբ նոցա անպայման հրամանարձակութիւնք չեն յարգվում. երբ նոցա ի հարցն աւանդից արտաքս վազելն մատնացոյց է անուում: Այդ սոսկալի խայթողաւորներն չեն արդեօք՝ որք օթեան են առնում նոցա հոգւոյ մէջ, որոնք իրենց անձնաւորութեամբ երկինք ու երկիր մարմնաւորուած են

*Իմաստուն և արգարադատ իշխանաւորի համար Տ. Գէորգ Զորբորդ հաւատք և խիղճ շնայութիւն և մեղկացող թուրութիւն կհամարէր:

երեւակայում, և զիրենք պաշտելի ներկայից և ապագայից հռչակում: Արդեօք Իսրայէլի փառապուրկ արքայն այդ անմաքութեան հողիներէն չէ՞ր խեղդուում, և անպարտ Դաւթի վերայ հանապազօրեայ արշաւանք հանդերձում՝ հալածուելով և ինքն միշտ նորա հեզութեան ուրուականէն: Արդեօք՝ այդ օրհնութեան զրուագ՝ զոր ինձ ի ժառանգութիւն հաճեցայք՝ ձեզ, Ձեր այլակերպեալ փառաց արտացոլութիւն չէ՞ր: Քանի սուր սլաքներ կան նորա մէջ, որ անաշոյղակ ձեռքէ արձակուելով՝ վրիպում են նպատակէն և իբձնց մահաբեր նշանակութիւն կորցնում: Քանի հազարաւորներ կան՝ որոնք անխաբ համոզուած են ճշմարտութեանս՝ որ մտաթափներ և հոգեկան հիւանդներ միշտ Աստուած և թագաւոր կանուանեն զիրենք: Իսկ երբ ոտք քահանայից զլուխ թագաւորաց է, ուր կ'բարձրանայ ուրեմն Քահանայապետ անուանակոչուածն:

Ներեցէք, երանաշնորհ վարդապետ, ես հաւատք չունիմ հասարակեալ առածի ստուգութեան մասին. «մեռելոց վերայ լաւ, կամ ոչինչ». ապա թէ ոչ աշխարհիս վերայ ոչ զիր և ոչ դպրութիւն կ'գանուէր. ոչ արուեստ և ոչ գիտութիւնք կ'ծաղկէին. ոչ պարկեշտութիւն և ոչ անամօթութիւն կ'տարբերէին. ոչ բարոյականութեան յարգ և ոչ մոլութեան պարսաւ կ'յայտնուէր: Ուստի այսուհետեւ ներկայս նախերգանք համարելով՝ խոստանում եմ, եթէ ոչ Ձեր հոգապատեան դամբարանի վերայ կանգնել թանգազին մետաղներէ, կիճ և պորփիւր քարերէ քերուր քանդակով մահարձան. եթէ ոչ վայելչահիւս և կնդրկա-

հոտ ծաղիկներէ, սարգենի և մրանի մշտազալար
օստերէ հիւսել պատկ. եթէ ոչ ոսկեթել պարսիկ և
հնդիկ զիպականերէ, դամասկեան և չինական բենեգներէ
սփռել գիպարդ. գէթ մէկ նրբաթել սեաւ, մահա-
տուեր շղարշ տարածանել: Իմ խորին համոզուըս է՝
որ ոչ միայն պապական բուլլաներով եկեղեցեաց մէջ
ընդունուած սրբոց կաճառէն, այլ նոյն իսկ հրաշլւբ
մեծահամբաւուած և ՚ի վաղազարեան աւուրց առճա-
րաց մէջ տօնեցեալ արդար կարծուածներէն Յիսու-
սի ձախ կողմն անցնողք կ'լինին: Աշխարհին Հայոց
բանաւոր պատմութիւն առ կենդանութեամբ Նգր
Հայրապետի հալածեց, վտարեց Մայրափանից հան-
ճարաւոր Յովհան եպիսկոպոսին «Մայրագոմեցի»
անարգ մակդիր տալով, այլ յետ մահուն գրաւոր յի-
շատակարանք դօրաւոր կաթուղիկոսի անուն գլխի-
վայր տպագրութեամբ նշուակ թողեցին իւրապիս-
եաց ցանկում. իսկ զՅովհանուն՝ փառաւորեցին ընդ
ուղղափառսն: Եթէ համանդամայն Ձեր տարապարտ
գոհերի մոնչիւն չ'հասաւ ՚ի լսելիս աղգին, թնդ իմ
հողոցհանութիւնք հասնին: Առաքելոյ խօսքով վերջ
տամ այլաբանօրէն հոգեկոտութեանս, «Ես չ'էի ան-
բղղամ, Դուք արարիր»:

Սոյն Լ-րդ պրակումս յառաջ բերուած բոլոր անհա-
մեստ և անարժան՝ բայց անսուտ ճշմարիտ, հոգեխօսիկ յիշա-
տակութիւնների համար յատկապէս ներողութիւն ենք իրն-
դրում ամէն ընթերցողներից, փասն զի մեզ ևս յայտնի են
զրական արժանիքի «ընթ.» վեհագունից յիշատակի յարգանք և
միամխանքի դայթակցութեան դատաստան, սակայն որպէս
բան առ բան պատասխան կոնզակի չ'կարացինք լսել և ան-
յիշատակ թողնել:

Թ.

Իբրեւ վերջաբան մի քանի խօսք տսեմ և կնքեմ:
Ինչպէս երևեցաւ կամայ և ուկամայ, հեռաւոր և
մերձաւոր, մասնաւոր և պաշտօնական գրաւոր փա-
տեղից՝ թէ տարազրութիւնս էր անպարտ, և թէ մե-
ղայական ստանալն հնարաւորեալ. որպէս զի տօնե-
լի Հայրապետի ոչ թէ խղճի խայթն՝ որ ամէն մար-
դոյ մէջ Աստուծոյ անկաշառ արդարադատութեանն
մանրանկարն է դադար առնու. այլ ազգային Քահա-
նայապետութեան նուիրական բարձր իրաւունք վե-
րաբնդին: Գերաստիճան անձանց և մեծ ժողովուրդ-
ների մէջ ևս կ'անմոռի այսպիսի երեւթիւնք: Հոռի-
մայ պապին՝ անյիշատակ ժամանակներից «սկսած»
նոյնպէս և զիրենք ուղղափառ համարող մեծ աղղու-
թիւններ, սովորութիւն արած են ամէն փոքրիկ հօ-
տերէ և ժողովուրդներէ դաւանութիւն հաւատոյ
պահանջել, նորանց ՚ի հերձուածոց փրկելու բարե-
պաշտ մտօք, չ'նայելով՝ որ իրենց առնն բիւրաւոր
ազանդների բոյն է: Ի հարկէ զրկանք չէին եկեղե-
ցական նուիրապետութեան՝ արժանեաց հայրապետա-
նոցի վաւթարութիւնք: Երևեցաւ և փայլեց այն
ախտը ճշմարտութիւնն ևս, որ իմ բոլոր խորհրդա-
տուններս այնքան մօտազոյն չէին ճանաչած Գէորգ
Չորրորդի անուխակալ հողին, որքան ես՝ որ տատանու-
ուում էի վճռական քայլ ունելու. իսկ մեծ մարդը՝
նզովից կոնդակ՝ իբրեւ ձեռն բարձրացեալ զխոյս վե-
րայ ՚ի հարուածել, սորան, նորան ցոյց տալով հասաւ
իւր նպատակին և լեռն հարազատների բերանով կտու-
կեց, իւր անխօս ոսկրներէն ստանալ թողութիւն:

Ուշագրութեան առարկայ խնդիրն այս է, եթէ
Հոգևոր Տէրն հասաւ իւր նպատակին, բաւականացաւ
իւր փառասիրութիւն Սուքիաս ընդվզեալ, ըմբոստ և
բարձրեղջիւր եպիսկոպոս գարշապարաց ներքոյ տա-
րածեալ սեանելով և հայրաբար գլխացաւ ըստ քրիս-
տոնէական պարտաւորութեան ներելով (խոստովա-
նիմ և հաւատամ) և Սինօզին հրամայեց պաշտօն
տալ, Սինօզին՝ որ շառագունեց մեղայագիրս արձա-
նագրել իւր օրագրութեանց մէջ, ինչո՞ւ ապա եր-
կամեայ օրերով յառաջ գրուած կոնդակը չ'ոչնչացրեց:
Դորա պատասխան ամենցո՞ւն յայտնի է. վաղնջական
սովորութիւն էր հայոց Հայրապետներին իւրեանց
յաջորդների անուանով կնքուած ծրարներ թողնել՝
որոնց մէջ՝ թէ՛ անյայտ ընտրուելու անձն, հրա-
հանգութիւն կ'արուէր ազգի որպիսաբար կառա-
վարութեան համար անձնական փորձերէ և զիտակ-
ցութիւններէ յառաջացած: Խնկելի Հօտապետը ցան-
կացել է՝ որ իւր թեթեւ շունչ և հոգին գերեզմանի
այն կողմէն ևս հովուէ և կառավարէ վեհարանն յա-
ջորդողի միջոցաւ, և այդ ո՞չ միայն իմ նուազատու-
թեան վերաբերութեամբ, այլ և իւր արժանընտիր
մերձաւորաց և սպասաւորաց, թողնելով մէկ կտա-
կած և գրուած իւր յետամնաց կայից համար և մոռա-
նալով այն փարելի ձեւարան, որոյ կառավարութեան
ապահովութիւն միշտ մատնացոյց է արել իւր սեպ-
հական գանձուց վերայ՝ որք զժբախտաբար շարժու-
նութեան գաւազ ևս եղել ինքնազգուի անհետանալով:
Ապա թէ ո՞չ մի որ և է խսրհուրդ չ'էր կարող ունե-
նալ Սինօզի անուամբ գրած հրաման՝ երկու տարի-

ներով վեհարանում թողնել: Այն՝ ինչ որ իրեն վրա-
տահելի չ'է եղել, յաջորդին է կտակաւանդել: Երեւի
այս ուղղակշիռ արդարախօհութեանց մասին մեծ
եպիսկոպոսապետ ցաւոց անկողին կ'ըրչէր արտա-
սուօք, իսկ Մանկունին կ'արբէր թաշկինակով: Եթէ
այդպէս էր միայն, որրեմն՝ ինչն էր ստիպում զեռ
Կաթողիկոս չ'ունեցած ժամանակ, որին կ'պատկանէր
թողած հրահանգին լսել կամ ո՞չ, այդ խոստովանա-
գրութիւնն՝ այսպէս եմ անուանում, ըստ որում Սի-
նօզին յանձնուած չ'է եղել ըստ նամակի Երեմիա
եպիսկոպոսի, ի լոյս ձեռագիր և տպագիր հրատա-
րակութեան հանել: Պատճառն թերևս պարոն Մելիք-
զադէի և Նոր-Դարի ի թիւս այլոց և Սուքիաս եպիս-
կոպոսին կաթողիկոսական ընտրելի ցոյց տալն էր.
մանաւանդ որ՝ թէ՛ կոնդակի և թէ՛ ծանուցագրի մէջ
կան բանի մի անարդար ակնարկութիւնք և առ Տե-
զապահ Սրբազանն: Այսպիսի ճարտարութեան գէպք
պատահեցաւ և Սարգիս Արքեպիսկոպոս Զալալեանցի
շնորհիւ՝ ձեռագիր տետրակներով արատաւորել Մատ-
թէոս կաթողիկոսի մահուանէն յետոյ ընտրելիութեան
հրապոյր ունեցող կենդանի արքեպիսկոպոսներ, որին
պատշաճաւոր անդրադարձ ևս տրուեցաւ:

Այժմս մնում է ազգայնոց ամենախորին ուշագրու-
թիւն դարձնել Հայաստանեայց Հայրապետութեան
Մայր Աթոռոյ և հնադարեանի սրբարան կարդացուած
վեհարանի վերայ թէ՛ ինչո՞ւ այնքան արհամարուած է
այն, մինչև ամէն արդար և անարդար ձեռք խառնում,
խճճում են այնտեղ եղած խոստովանագրութիւնք և
պատճէնական մատեաններ, մոռանալով այն պատ-

մախառն ակնածելի աւանդութիւն՝ որ Հայոց Դիտապետի գործեր, կայքեր, ծառայք անձեռնամխելի են մինչև յաջորդի ընտրութիւն. ինչպէս և Բարձրագոյն հաստատեալ կանոնադրութիւն վաւերացնում է: Արդեօք այս իրողութիւններ չէ՞ն յառաջանում միաբանութեան արտակարգ զարմանքից Վեհարանի խորդ, օտար և անօրինակ վարմունքի մասին՝ զոր որոտախօս ճարտարաբանութենէ առաւել ազդու լեզուով՝ հոգուով միամիտ սրբութեան, բացատրում է Երեմիա եպիսկոպոսի նամակի հիացմունքը: Արդեօք չէ՞ յառաջացած և նորանից՝ որ այդ հոգեւունքը՝ Գէորգի շնոհիւ, ոչ Տաաիրոսի, այլ Հռոմուլոսի և Սիրակուսացւոց իշխանաւորի ապարանքների երևոյթ է ստացել. ինչպէս էջմիածնի վերջին տարիների վանական կեանքին ծանօթներ կ'վկայեն. և Սրբազան Մակար Արքեպիսկոպոսի գրութեան այս հակիրճ տողեր՝ «Յիրանի, հանապազօրեայ նահատակութիւն է վասն իմ ֆնալ «անոք, անօգնական և անընկեր, զի չ'իք ինձ տա-
«տանօր խօսակից որ, ոչ մտանող և ելանող և ոչ
»մխիթարութիւն, կամ յոյս բարեփոխութեան վատ-
«թար վարչութեան», առաւել յստակութեամբ կ'նկարագրեն: Եւ ո՞ւմ համար կայ մխիթարութիւն, մտանող և ելանող, երբ նորա համար չ'կայր, այն ինչ նա բոլոր միաբանութեան ուսուցիչ և դաստիարակների վարժապետ էր: Ինչո՞ւ չ'պէտք է լինի. որովհետև բռնաւորութեան կասկածոտութիւնը ամէն ել և մուտ լրտեսում է. ամէն մերկութիւն տեսնելու չափ մտաց լուսաւոր աչք ունեցողներին հեռացնում է:

Հայրապետութիւն և Հայրապետանոց բառեր

նոյանանիշ չ'են թէև հայ ազգի բարբառին համար, սակայն անբաժան առնչութիւն ունենալով՝ եթէ առաջինն է մեր ինքուրոյնութեան, ազատութեան, գէթ ի կրօնականս, դարերից ՚ի վեր սրբագործուած բարոյական արձան, վերջինս նորա համապատշաճ պատուանդանն է, ինչպէս կոթողն ամենիս համար երկրպագելի լինելու չափով նուիրական է, նոյնչափ պէտք է լինի համակրելի նորա հաստատուն ներքնավէմ. ապա թէ ոչ մեծագին ոսկի արձանի սևատեսակ կապարեայ հիմնաքար կ'համարուի: Մեսրոպ Թաղիադեան թրամանը թանաքաման տեսնելով Վեհարանում՝ յոյսը կտրում, ոտից փռչին թոթափելով՝ Հրեկաստան էր գնում. ի՞նչ յոյս է տալիս մեզ այժմ Վեհարան, ուր ամենասովորական բան ու գործն էր մարդոյ պատուի հետ խաղալ: Որոյ դէպիցն էր հալածանք. յարուցանել փոքր ի շատէ բանագէտ անձանց վերայ, քան թէ ժողովել: Դեռ ապագայն քանի՞ քանի ինքնահնար՝ այս և այն քաղաքի հասարակութեան անուամբ, սորա և նորա վերայ բասրագրեր գուրս կ'հանի հանգուցեալի գործերէն, արոնք արիւնոտ ձեռքերով զգուշութեամբ պահարանած են: Ի՞նչ օգուտ թանաքամանի այսօրինակ կիրառութենէն: Նորընտիր Հայրապետին կմնայ Տուբիայի ձկան սիրտ ու լեարդով, կամ Դաւթի սաղմոսարանով մտնել այդ Վեհարան, որ այնքան բարձր անջրպետ զրած է վանահօր և միաբանութեան, Հօր և որդւոց մէջ:

Ժ.

Հարցնում եմ, հաւանեցի՞ր՝ յարգելի՞ ընթերցող:

Գիտեմ, պատասխանդ երկաթագիր Ո՛Չ է: Հաւատա՛ն, ես ևս չեմ համակրում պատահածին: Վկայք եմ անուանում Գերապատիւ Երեմիա և Արիստակէս սրբազան եպիսկոպոսներ. երբ նոցա հետ ամիսներ յառաջ գրաւոր յիշատակութնն է եղել զըրուկիս սկըզբում գրուած կոնդակի մասին, ասել եմ իմ կարծիքս՝ որ չ'արժէ անգործադիր զըրութեան վերայ դատաստան առնել: Այն կ'եմանի դեռ հեղինակի դարակից դուրս չ'եկած մէկ սեւագրի, ուրեմն՝ և ոչ քննութեան ենթարկայ: Բայց երբ նոյնիմաստ ծանուցագրով հրատարակուեց ամէն տեղ և տալագրուեց Վոստանդ-նուպօլսոյ լրագրաց մէջ, այլ ևս չ'կարացի անիրազոր ծ համարել զայն և լռել. ըստ որում հարուածն արդէն նպատակին հասած է, կողմնակի միջոցով լինի այն՝ թէ ուղղակի. ուրեմն պէտք էր հակահարուած: Այն, կան մեր մէջ շատեր՝ որ ստուգութեամբ համոզուած են «զգարշելիս պարտ է ծածկել, քան հրապարակել»: որ աստուածաշնչական սուրբ պատուիրանին պատկառ կան, «զծանականս հօր քո մի առակեսցես»: Հին առասպելաբանութիւնն էլ ազոռին հարս է անուանում, միայն ՚ի պատիժ անպատշաճ իրողութեան անթաքնապահութեանն սեպիտուր թռչունի փոխուած: Սակայն կան և այնպիսիներ՝ մանաւանդ թէ առաւելագանց թուով, որոնք ամօթ և պատուոյ զգացում ունենալուս վերայ կ'տարակոտորն՝ այսքան անարգութեան լուծեամբ տարածո ժամանակ: Որովհետեւ և համբերութիւնն ևս չափ ու սահման ունի և եղածն եղած է արդէն, ուրեմն և այս թող մնայ ապագայից գաղափարանին կոնդակի և ծա-

նուցագրի հետ, որպէս զի քննաբանք միակողմանի և մակաբերական դիրք չ'ընեն:

Ա. Ե.

՚ի 24 յունվարի 1884 ամի.

՚ի քաղաքն Աստրախան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա.

Երեան, (թղթակցութիւն «Մեղու Հայաստանի» լրագրի (1878. շաբաթ 2 սեպտեմբերի № 34.

Մեզ շատ անգամ պատահած է ազգային հանգէսներ, ամսագրերի, շաբաթագրերի և օրագրերի մէջ կարգալ գաւառական թղթակցութիւններ, ճանապարհորդական նկատմունքներ և հնադարենի նշառուր վանքերի շինուածքների նկարագրութիւններ: Դորանցից շատերը զանազան խորհրդածութիւններ անելով՝ յայտնում են իրենց հեղինակների ջերմեռանդութիւնը, սէրն ու սրտերի վառ զգացմունքներն ազգային վաղաւուրց յիշատակարանների անեղծ պահպանութեան համար: Ճշմարիտ որ, քիչ հայ սրտեր կ'գտնուին՝ որոնք իրաւացի զայրութիւց չ'բաբախն և քիչ գլուխներ՝ որոնք լրջութեամբ չ'խորհին երբ՝ օրինակի համար, կարդան «Փորձ» հանդիսումն Պ. Գրչի և Պ. Քաջերուհուոյ հարցերն ու մեղադրութիւնները. «Ինչ «եղան, ուր գնացին այն սեպիտանութիւնները, «որոնց քառորդը այսօր հազիւ վայելում է սուրբ «Աթոքը, չ'նայելով որ դորանք ունեցել են Շահերի «և Սուլթանների հասաւտուն ուղամներ և ֆիրման-«ներ, ունեցել են խաների, Փաշաների և Շէյխ-Իս-

«լամներ թղթեր և դիւանական ու մասնաւոր ան-
ձանց գրութիւններ»։ Եւ թէ. «Շատ վանքեր էջմիածնի
«համար դարձել են աքսորանքի տեղ։ Աքսորուածները
«չ'են կարող ունենալ ոչ մի բարոյական պարտակա-
«նութիւն էջմիածնի առաջ։ Իսկ էջմիածինը չ'ունի
«ոչ մի յարաբերութիւն աքսորեալների հետ, որ շատ
«բնական է։ Ապացոյց, որ Դարալագեագու (Վայոց
«ձոր) Գնդեվանքում գտնուած հնութիւնների մասին
«քաղաքական իշխանութեան կողմանէ գրադրութիւն-
«ներ բացուելով՝ Կովկասեան հնագիտական ընկերու-
«թիւնը պահանջում է գնութեան համար մէկ թեթև
«փոքր իր և ստանում է մոմակալ (շամագան), այն
«ինչ սուրբ էջմիածինը՝ վանօրէից անմիջապէս իշ-
«խանութիւնը, գրականապէս չ'էր իմանում և գուցէ
«այժմ ևս չ'գիտէ ոչինչ այս գիւտերի մասին»։ * Քիչ
հայեր կ'գտնուին նմանապէս, որ չ'համակրեն այն
առողջ մտքերին և ամենակարեւոր խորհուրդներին՝
որոնք Մեղուի և Փորձի Պ. Պ. խմբագիրների
կողմէ քանիցս անգամ առաջարկուել են՝ հիմնել
էջմիածնում մէկ ընդարձակ ազգային թանգարան, ուր-
տեղ ժողովէին հին գէնքեր, դրամներ, հրովարտակներ,
ձեռագրեր, արձանագրեր և այլն և այլն։ Կազմել հո-
գեօրականներից և աշխարհականներից հնաւիտական
ընկերութիւն՝ որ հետախուզէ հայ թագաւորանիստ
մայրաքաղաքների աւերակներ, ապարանքներ ու ա-
մարանոցներ, և հսկէ ազգային հնութիւնների մնա-
ցած մասերի անկորուստ մնալուն, որոց համար և
սկզբնական ծախքերի գումար ցոյց են տուել Ամբու-

* Փորձ երկրորդ տարի չորրորդ թիւ 359 և 404 երեսներ։

տերգամի Հայոց եկեղեցւոյ վաճառումից ստացած
30,000 արծաթները։ Եւ կամ ի՞նչպէս մէկ հայ մարդ
չ'ի հաւանիլ մշակի Երևանի թղթակից Պ. Ա. Եր.
առաջարկութեանը, — «Դարալագեագում հանդիպում
«ենք շատ տների՝ որոնց վերայ գործ են դրուած
«վանքերի քարերը։ Ա՞րդեօք սուրբ էջմիածնի հոգևոր
«կառավարութիւնը չ'էր կարող վարդապետներից մէկ
«յանձնաժողով կազմել, որի պարտքը լինէր հսկել
«հնութիւնների վերայ և ոչ ոք իրաւունք չ'ունենար
«նրանց մի քարը շարժել իր տեղից»։ *

Ինչ որ այժմ հնութիւնների և կալուածների
անկորուստ պահպանութիւնն է մեզանում հետզհետէ
գնալով աւելի և աւելի կարեւոր համարուում, մէկ ժա-
մանակ էլ հոգևոր դպրոցների միակողմանի ուղղութիւ-
նով պահպանութեան խնդիրն էր քննուում։ Այս վեր-
ջին հարցը իրեն լուծումն ստացաւ և որ ըստ օրէ
կանոնաւորութեան ազգայնոց իրաւացի ու կարեւոր
միջամտութիւնով, կամիմ ասել դպրոցի մերձաւոր
խնամակալութեան պաշտօնն իրենց վերայ առնելով։
Ուրեմն շատ բնական է՝ որ ոչինչ բարի խորհուրդ,
առաջարկութիւն և պահանջ յառաջ գնալ չ'է կարող՝
առանց ազգային հոգաբարձուների օր յառաջ միջա-
մրտութեան և եկեղեցական կալուածական ու հոգևոր
կառավարութեան գործերումն։ Երջանկայիշատակ
Ներսէս Կաթողիկոսը դորա պատկերը ցոյց տուաւ՝
աշխարհական խորհրդական անդամներ կարգելով վի-
ճակային և թեմական ատեանների մէջ։ Այդ մեր ե-
կեղեցւոյ և ազգութեան վայելուչ եղած դրոշմը

* Մշակ 1878 տմի 125 թիւ։

կրում է այժմս և Տաճկաստանի մերազգի եղբայրների ներքին կառավարութիւնը: Մենք կարծում ենք՝ առանց այսպիսի կարևոր բարեփոխութեան, երբէք և երբէք ազգային շէն ու անշէն հնութիւնների, վանքերի վարչական կորստաբեր ձևը չի փոխուիլ: Շատ տեղեր ուխտատեղիների արդիւնքները պատկանում են դպրոցների, թէև այսօր մէկ քանիսն ձեմարանի անունով էջմիածնի կառավարութիւնը յետ է ստացել. ուրեմն՝ ինչ ապօրինութիւն կ'լինէր երբ թեմական դպրանոցների և վիճակային ուսումնարանների հոգաբարձուք կոնսիստորիաների և հոգևոր կառավարութիւնների մէջ առանձին անտեսական բաժանմունք ունենալով՝ վանական խորհուրդ անուն կրէին և հոգևոր հարց հետ չի միասին վանքերի ներքին և արտաքին կառավարութիւններին հոգ տանէին, վանահայրերի և միաբանութիւնների հետ սերտ յարաբերութիւններ ունենալով: Մենք համոզուած ենք, որ այս եղանակը շատ օգտակար կարող էր լինիլ ամէն կողմանէ: Նախ՝ ուխտաւորների առաջ առաւել ազդեցութիւն կունենայ պատուաւոր աշխարհական տեսուչը հոգևոր տուրքերը կրկնապատկելու մասին: Երկրորդ՝ քաղաքացի հայը առաւել լաւ կ'հասկանայ և կ'կարգադրէ վանքի նորոգութիւնն և կացարանների շինութիւնները՝ քան թէ աչքախուփ պարսպի մէջ մեծացած վեղարաւորը: Երրորդ՝ բանագէտ հոգաբարձուն յաջողակ կարող է կարգադրել վանքական կալուածական գործերը արդիւնաբերութեան ու անկորուստ պահպանութեան համար, քան թէ հոգևոր ատենանների բաղմազբաղ և թերուսումն անգամը: Չորրորդ՝ զարգացած և աշխարհատես

մարդը աւելի կ'հաշտուի այն մտքի հետ՝ շէն վանքերի արդիւնքներով ամէն մի մերձակայ աւերակ վանք կամ նորոգել, կամ գոնէ չ'թողնել բոլորովին անհետանալու, քան թէ մի վանքեցի ամիոփ հասկացողութիւն ունեցողն: Իսկ թէ ինչեք կորցրած է ազգն իւր հարիւրաւոր կանգուն և կիսակործան վանքերի բարձի թողի գրութեան մէջ այս վերջին յիսնամեայ ժամանակում, երբ նոցա բոլորի շուրջը ժողովուած են դարձեալ նոցա օտարացած՝ սրգիք, դժուար չ'է հասկանալ կամեցողի համար գուշակին:

Փոքր ինչ ընդարձակ խօսքերով յայտնենք մեր միտքը՝ իրողութիւններ յառաջ բերելով: Ա. Վարդավառի տօնին Գեղարդայ վանքումն բաւականին ուխտաւորներ կային, համեմատելով անցեալ տարիներին խիստ շատ էր համարվում: Այդ տօնի արդիւնքն՝ ինչպէս տեղեկանում ենք, մօտ չորս հարիւր մանէթ է լինում. բաղմութեան հետ բազմատկելով շատ քիչ է: Եթէ աշխարհական բանագէտ վերակացուներ լինէին տօնը կարգադրողներ՝ մենք կարծում ենք, երեք հարիւրի չափ մորթվող մատաղներից առնուազն յիսունն կենդանի կ'թողնուէր յօգուտ դպրոցի, շինութիւնների մատենում փոխանակ ութսուն մանէթի երկու հարիւր կ'ստորագրուէր, մօմավաճառութիւնից փոխանակ հարիւր յիսուն մանէթի երեք հարիւր կրտսացուէր, և այլն, որով ընդհանուր եկամուտն երկպատիկ կ'լինէր: Ինչպէս մենք նկատել ենք՝ շատ տեղեր՝ ուխտաւոր ժողովուրդի օտանութիւնը չէ պատճառ ուխտատեղիների արդեանց աննշան լինելուն, այլ նորա չ'հասկացողութիւնն: Նա արդէն իւր

տանից դուրս գալով աչքի առաջ ունի ծախքերը, որոնց համոզող խոհեմ հոգաբարձուն կարող է այլ ուղղութիւն տալ ուսումնարանների օգտին, քան թէ մինչև ցայսօր եղած 'ի դուր վառնողութիւնները: Ի՞նչ է եղել արդեօք ուխտագնացութիւնների բուն նպատակը: Հին և նոր պատմութիւնները մեզ ուսուցանում են, առաջինը՝ ուխտաւորի դաշինքն է մէկ տեսակ տուրքով, որ իրեն համար զոհողութիւն է, ուխտատեղին շահել, և երկրորդ՝ իւր խղճի վերայ ծանրացող բարոյական բեռներից թեթեւեալ ճանապարհորդութեան նեղութիւններով ու անհանգստութիւններով, որ մի տեսակ ապաշխարանք է: Այս ուղղութիւնից ամենևին տարբեր չ'է այժմեան ուխտաւորների արարքը. իսկ թէ կան աչքի ընկնող դանցաւորութիւններ, դորանց առիթն այնքան նոցա համարձակութիւնների մէջ որոնելու չ'է, որքան վանքական կառավարութիւնների թուլութեան և անկարգապահութեան: Այլ թէ սրբան ստոյգ է այս մեր դիտողութիւնը՝ կարող են փորձած լինել այն պարոններն, որոնք գաւառացի ուխտաւորի խառնակ նիստուկացի համար թեթիկ նկատմունք արած ժամանակ՝ իսկոյն լսել են նոցա բերանից «անդա ջան, գիւղացի մարդիկ ենք, չ'գիտենք, ո՞վ է մեզ խրատ տուօղն» և տեսել են նրանց ամօթոյ քրտնքով ողողուած՝ իրենց անվայել շարժմունքն ուղղելը:

Այն ո՞ր հայն է՝ որ սուրբ էջմածնի վանքը մտած ժամանակ այս և այն կողմը շրջելէն յետոյ, երբ տեսնի արևելեան, արևմտեան և հարաւային կողմերից հին ուսումնարանի ու հացատան, վեհարանա-

կան և շտեմարանների ու սեղանատների շինուածքների յետևից պարսպամիջի ընդարձակ դատարկութիւնը, հիւսիսային կողմից պարսպի ընդարձակելու հնարաւորութիւնը, տեսնի վեհ և հոյակապ տաճարի շրջագաւթի անձկութիւնը և մտքի ունենալով տեղւոյն օգի խստութիւնը, իսկոյն չ'խոստովանի այդ խառնափնթորութեան մէջ (թէ և համեմատելով ուրիշ վանքերի հետ՝ էջմիածինը ամենակատարեալ բարեձևութիւն ունի), առողջապահական կանոնների հետեւողութեան և վայելչութիւնների նմանողութեան բացակայութիւնը: Միթէ միաբանութեան սենեակների, շտեմարանների, հիւրանոցի, վեհարանի և այլն շինութիւնները չ'էր կարելի յետ տանել այնքան՝ որ հին պարբնայը գեղեցիկ քար ու կիր նորոգուելով՝ լինէր միանգամայն ամբողջիւն վանքին և յետին պատը շինութիւնների. իսկ միջավայր ահաղին ընդարձակութիւնը կանոնաւոր խճուղիներով և վայելչական ձևով բազմասղարթ տունկերով զարդարուելով՝ առաւել հոյակապութիւն ու շքեղութիւն տար տաճարին և վանականների խղճուկ փակուած կացութեան դիւրութիւն լինէր: Այն ո՞ր հայն է՝ որ փոքր 'ի շատէ ճաշակաւոր շինութիւններ տեսած լինելով՝ ազգային որ և իցէ շէն կամ անշէն հաստատութիւն մտնելով դիտաւոր շէնքերի ճարտարապետական դրոշմուածքի վերայ հիացած ժամանակ, իսկոյն չ'ցաւի այն առաջնակարգ շինուածքի մերձակայ անյարմար կցուրդների վերայ, որոնք՝ թէ և լինին հնաշէն և նրբաձև, չեն զազարիլ գեղեցիկ և բարեձև երեսի վերայ բուսած անճոռնի ելունդների (պալար, խոց)

նմանութիւնը տալուց: Ի՞նչ է պատճառ այս անշքութիւնների, եթէ ոչ վանական խցակեաց գլուխներինորանց արաագրութեան հեղինակ լինելը: Հասկացող մարդը, թող իւր մտքով գնահատէ սուրբ Աթոռի՝ բացի տաճարի և ճեմարանի—բոլոր շէնքերը, թող հաշուէ նա հազար տարիներով Հայոց մեծաց Հայրապետանոց լինելն, իսկ մենք կասենք նորան պատմական անսուտ տեղեկութիւններ՝ թէ ամէն մէկ տարի առնուազն շինութիւնների և նորոգութիւնների անուսով ծախս է եղած այստեղ ազգի քսակից տաճն հազար արծաթ. այդ խարխուլ շինուածքներն ունին այժմ գէթ ծախսուածի հարիւրերորդ մասի արժէքն՝ ամենեկին: Ի՞նչ է պատճառը: Շատ հասարակ և սովորական բան. մի կաթուղիկոս շինել է, միւսն անյարմար համարելով՝ քանգել և այլ կերպարանք է տուել գործին: Չէ եղել մէկ ընդհանուր նախագիծ բոլոր հարկաւոր համարուածների մասին, որին համեմատ տարուէ տարի ամուր, հաստատուէն ու բարեձև շինուելով՝ հասնէր մէկ երջանիկ օր, որոյ մէջ այլ ևս նոր շինութիւնների անհրաժեշտ պէտքեր չ'զգացուէին:՝ Այժմս ևս ուշ չէ, եթէ ազգայնոց միջամտութեան շնորհիւ Մայր Աթոռի կառավարութիւնը ունենայ հարկաւոր շինութիւնների խելացի ձեով կազմուած նախագաղափար՝ աներկմիտ ենք, որ երեսուն տարուայ մէջ՝ ամէն տարի տաճն հազար ծախսելով, կարող է ունենալ հիստօքանչ, կատարելաձև և ամրապինդ շրջապատ շինութիւններ և ահագին զրախտանման,

Շինուածական գրութեամբ մասամբ այժմ ևս ողբալի կացութեան մէջ է Մայր Աթոռն, ըստօրում վաղեմի ան-

վայելուչ դաւիթ, որոնք ամեն տեսնողի կարողանան գմայլեցնել:

Գ. Քանի քանի անգամ զբաւոր ու բանաւոր առարկութիւններ կ'լինին եղած մեր ազգայնոց շրջաններում՝ թէ այս ինչ վանքի կալուածքները վիճողներին աւար դարձաւ, այս ինչ վանքի կալուածադիրը կորած է, անհետացել է. այս ինչ վանքի կալուածքը չորս անգամ առաւել արդիւնք է բերում, քան որքանով տրուած է նա կապալի: Բարեխղճութիւնով

խորհուրդ գործողութիւնները կրկնվում են և ժամանակիս տեսչութեան կողմանէ: Հաղիւ 15 տարի լինի երբ 'ի Տէր հանգուցեալ Հայրիկն ազգի նուէրներով հազարներ ծախսելով կանգնեց տաճարի հարաւ-հիւսիս կողմերում աննպատակ գմբէթազարդ բարձունքներ՝ մինն հանդիսակատարութեան և միւսն հայրապետական գերեզմանոցի համար, և ահա վերջին օրերս՝ դարձեալ ազգային հինգհարիւր ըուպլիներ ծախսելով—ինչպէս հրատարակուեց լրագրերում, ցրպէս թէ ճարտարապետական խորհրդով քանդուեցան: Մատենադարանի համար՝ բարեյիշատակ Առաքել Ծատուրեանցի 30,000 ըուպլի նուիրանքով, կանգնուեց քարուկիր հոյակապ շինութիւն՝ ուր տեղափոխուեց մատենադարանն ու թանշինութիւն՝ ուր տեղափոխուեց մատենադարանն ու թանգարանն. և ահա նոր այժմ կառուցվում է՝ արժանապատիւ Մեսրոպը վարդապետ Տէր Մովսիսեանի ջանքերով, նոր մատենադարանական շինուած, և այն աւելի քան թէ անյարմար տեղում, Բագուեցի մի յարգելի նուիրատուի 25—30,000-ի գումարով: Զգիտենք՝ ի՞նչ անուն տանք այսպիսի անհաշիւ և աղիկամի վարժունքներին:

Արդար իրաւունք ենք համարում մեզ բողոքախառն յայտնել հրապարակաւ. 'ի նկատի ունենալով ներկայ գրաւոր արտուանքը՝ հրատարակուած 1878 թուականին, 1891-ին Մակար Կաթուղիկոսի մահուանից անմիջապէս յետոյ—երբ Սինօգական անդամութեան բարձ և ավոտ ունէինք—հաւա-

քննուել է արդեօք դորանց պատճառները: Շատ շատ անհարազատ և անհոգ անուն է արուել վարչութեան ղեկը ունեցողներին՝ որով և գործը վախճան է ստացել: Սակայն մոռացուել է այդ պատճառների հետ կցել և օրէնքի անհմտութիւնը հոգևոր կառավարութեան անդամների կողմանէ, կամ նոյն իսկ գործավար աշխարհականների կողմանէ, որոնք առ առաւելն գաւառական ուսումնարանների աշակերտական սեզանի վերայից բարձրանալով՝ մէկ կոչման թուղթ ձեռք բերած աստիճան ստանալու, ազնուանալու բաղձանքով՝ հոգևոր գիւանների գրեթէ բացման օրից

նութեամբ անդամակիցների՝ Տփլիսից ճարտարապետ ակադեմիկ Շտերնին հրաւիրեցինք սուրբ էջմիածին և ամսօրեայ ժամանակով աշխատեցնելով՝ գծագրել տուինք Մայր Աթոռի անհրաժեշտ պէտքերի, նշանակութեան և Հայոց ազգի արժանեաց համապատշաճ վայելչական ընդհանուր շինութեան շարքի յապակագիծ. որպէս զի համաչափ ընդարձակութեամբ ամէն կողմից յետ քաշուին վանական շէնքերը մինչև Սիմէօն կաթողիկոսի կանգնած արտաքին աղիւսապատ պարիսպն և սուրբ տաճարն կենտրոնանայ շրջապարփակ հաստատութեանց մէջ՝ որպէս մէկ շքեղաշուք դշխոհի: Այս յատակագիծն արժեց 3000 ռուպլիի չափ դրամ և սրբազան Սինօդի յայտարարութեամբ յանձնուեց յայնժամեան տեղապահ գերապատիւ Երեմիա եպիսկոպոսին, որպէս զի նորոշուի չայրապետի յէջմիածին ժամանելու միջոց՝ յանձնէ 'ի տնօրէնութիւն Նորին Սրբութեան, ասելով՝ առ այժմ Մայր Աթոռը կ'կարօտի շինուածոց մասին այսպիսի վերանորոգութեան՝ որ յընթացս 25—30 ամաց, տարեկան 15—20 հազար արծաթ ծախքերով կարող են վճարուիլ: Տաճարի նորոգութեան համար արդէն կար հանգուցեալ Մակար կաթողիկոսի հոգածութեամբ գումարուած 43 հազար ռուպլի՝ որք սակաւ հաւելուածով կարող էին այդ պէտքն գլխաւորել:

աքնուած, տեգերում են կարկատուն մտքերով վճիռներ գրելով. միևնոյն միջոց կալուածական խնդիրների օրինական հազար ու մէկ նրբութիւնների մաղերով անցնելու վստահութիւնը յանձն առնելով: Թէ որքան ողբալի է կալուածական կառավարութեան գործը մեր հոգևոր շրջանում, հարկ եմ համարում այստեղ թուեր բերել տպացոյց, որոնք գործավարների օրինական անհմտութիւնների հետ, ապացուցանում են և նացա աններելի գանցառութիւնները: Գեղարդայ վանքի Վանահայր Պօղոս եպիսկոպոսը՝ 1862 թուականին իւր յայտարարութիւնով, ուղղած Սինօդին մարտի 28, լուծումն է խնդրում վանքի արդիւնքով

Սակայն որքան եղաւ մեր վիշտ, տրամութիւն և հիասթափութիւն՝ երբ Արեօլ-Պալտաւայի աքսորէն վերադառնալով տեղեկացանք, որ Կաթողիկէի վերանորոգութեան մասին գանձուած գումարը՝ հանդերձ Մայր Աթոռոյ աւելի քան այնչափ դրամով, ծախսուած են միաբանութեան անձաշակ սենեակների կառուցման վերայ՝ խանգարումն յառաջ բերելով Շտերն ճարտարապետի ծրագրի մէջ, այլ ևս անօգուտ և աննպատակ է համարվում նորա նորոշուի չայրապետին ներկայացնել: Այս անձնահաճ համարձակութիւն լինում է միայն նորա համար, որպէս զի Տէր Երեմիա եպիսկոպոսն ունենայ բաղդաւորութիւն զին շինութեան ձախտին արձանագիր իւր անուան յիշատակին: Իսկ ազգընտիր Հայրիկը՝ տեղեկանալով հանդերձ անիշխանական ժամանակի ինքնահաճ գործողութեանց, արհամարհում է ճարտարապետական ձեռկերպութիւնն, յառաջ բերելով այնպիսի անձաշակ շինութիւններ՝ որոնք շնորհիւ ճարտարապետական արձանագրութեան բարձուեցան և դեռ պիտի բարձուին: Տարակոյս չ'կայ Ղազարապատ կոչումն անփառասէր Հայրապետին քուն և դադար չ'էր տալի, պէտք էր այն վերանար և Հայրիկաշէն հիւրանոց-աւազականոցը նորան փոխարինել:

գնել Գողթ գիւղացի Նաբէ Հասան-օղլիից իննսուն արծաթով մի ջրաղաց: Սորա հիման վերայ իշխանութիւնից նոյն տարուայ ապրիլի 28, 790 թիւ հրամանագրով թոյլտուութիւն է լինում ջրաղացը գնելու և նորա կալուածագիրը վաճառողից ստանալու և առաջարկելու նոյն ատենին: Այդ լուծման համաձայն Գեղարդայ միաբան՝ նոյն և վանահօր պաշտօնակատար, Յովհաննէս քահանայն ջրաղացը գնում է և կալուածագիրն իւր յայտարարութիւնով 1864 թուականի ապրիլի 27 ներկայացնում է Վեհափառ Կաթողիկոսին. իսկ Նորին Սրբութիւնը անմիջապէս յանձնում է Սինօղին: Սոյն կալուածագիրը Բարձրագոյն Ատեանը՝ իւր հրամանաթղթով նոյն 1864 տարուայ յունիսի 20, 817 թուահամարով՝ ուղարկում է Ներսէսայ վիճակային կոնսիստորիային, որպէս զի նա իւր կողմանէ գրազրութիւն բանայ նահանգական զատարանի հետ և հաստատել տալով նոյն ջրաղացագիրը վանքի անուամբ՝ վերագարձնէ Սինօղին: Կարծում ենք՝ բաւականին պարզ է վերոյբերեալ պատմութիւնը, այժմս տեսնենք այդ անցքի պղտորութիւնը. որոյ մէջ շաղախութեամբ ինքն իրեն գերագոյն եկեղեցական ատեանը, վանքական կալուածների և իրաւունքների անկորուստ պահպանութեան միակ հոգատարը: Սինօղի կալուածագիրը Ներսէս ուղարկելուց ինն ամիս տասն ինն օր յետոյ՝ այսինքն 1865 ամի մարտի 9, 641 թուահամարով կրկնողական հրաման է գրում Գեղարդայ վանուց վանահայր Միքայէլ վարդապետ Զամոյեանցին, որ շուտով ջրաղացը գնէ և փաստաթուղթը ուղարկէ: Բաւական է՝ այդ, միևնոյն պա-

հանջը երեքնուվում է 1869 ամի յունիսի 29, 1533 համարով: Այս ևս քիչ է, չորեքնուվում է այդ պատուէրը ներկայ վանահայր Վարդան վարդապետին՝ տարուայ յունիսի 8, 1705 թուով, որոյ մէջ ծանր արբտունջ է յայտնուում՝ թէ այսքան և այնքան անգամ ձեր նախորդներին առաջարկուեց ջրաղացը գնել և իրաւագիրն առաջարկել, «բայց չ'հեռեցաւ ի նոցունց զպահանջ Սինօղիս»^{*}): Միթէ այս տասն և չորս տարուայ ընթացքում ջրաղացի եկամուտը չ'յայտնուեց իշխանութեան՝ գոնէ վանքի տարեկան մուտք ու ծախքի մատենով, որոնք պէտք է քննուէին տարուէ տարի: Հիմա աչքի առաջ ունենալով դիւանատաների ելւմտական թղթերի մատեանները, կանոնաւոր կազմած գործերը, այբբենական ցուցակները, օրագրութիւններն և այլն, ի՞նչ պէտք է անենք Սինօղի անգիտութեանը, որ կալուածագիրը իւր ձեռքին, նոր ի նորոյ փաստաթուղթ է պահանջում. ի՞նչ ենք ասում պահանջել, նոր ի նորոյ հրամայում է ջրաղաց գնել. երևի առաջուայ առատութեան անբնգունակ է համարվում: Ուրեմն, եթէ վանահայրն այժմ ևս իննսուն արծաթ ծախք ցոյց տայ վանքի տարեկան ծախքերի մատենումն և վաճառող տաճկից ստանայ նոր մէկ անական վաճառագիր ու առաջարկէ Սինօղին, կ'նդունվի: Ի՞նչ

^{*}) Ամէն բան զլիաւորելու համար զլիազօր Զ-ան էր պահատ, որ անկոչ հիւրի նման բազմէր անուն բայի շաղախին: Եւ այս հրամանին ստորագրում է արքութեան մօտիկ եպիսկոպոսն: Ուրեմն, առանց ուսումնասիրելու գործն և նորանից քաղուած հրամանն, անգամների պարտքն է միայն աչքիսով թուղթ ստորագրել:

են պատասխանում այդ կրկնողական թղթերին վահանայրերն, չ'կայ վանքումն ոչ գործ, ոչ թուղթ. նաև անգամ իշխանութեան հրամանագիրն. երևի ամաչում են կամ վախենում ցոյց տալ Սինօգին իւր սխալն: Ի՞նչ է պատճառն, աշխարհի այնքան աչքաբաց կառավարելու ժամանակ, մեր առ խարխար գնալուն: Պատճառն այն է, որ Գեղարգայ վանքը 1862 թուականից մինչև 1878 ունեցել է տասն վահանայրեր, *) որոնցից ոչ մէկն էլ չ'է յետ պահանջել վանքի ջրաղացի կալուածագիրը: Իսկ Սինօգն փոխել է թերևս նոյնչափ գրասեղանապետներ, որոնք ամէն մի փոխանցուելու ժամանակ միմեանց գործնական թղթեր են հաշիւ տուել և ստացել. կամ շատ անգամ անգործադիր հարիւրաւոր թղթեր կապոցներով թողել են գրագրանոցում վայր ձգուած, անվերջ վիճաբանութեան խմոր եղած. թէ գորանք չ'են պատկանում կառավարչական մասին, այլ հաշուարարական և ընդհանրական: Պատճառն այն է, որ Էջմիածինն չ'ունի մէկ կանոնաւոր մատենան՝ որի մէջ մի առ մի արձանագրուեն իւր և այլ վանքերի կալուածագրերը: Ի հարկէ այսպէսով կարող են թերթեր էլ կորչել, իրաւագրեր էլ, հէնց այդպէս էլ եղած պէտք է լինի՝ որ Սինօգի վիճակային կոնսիստորին գրած իսկական հրամանագիրը (ունենալով իւր ճակատին անգամ քահանայի ստացականը, ձախ տնկիւնում մատենավարի եկեալ սոմարի յօդուածահամարն, որոյ տակ

*) Պօղոս Խաչիկոպոս, Յովհաննէս քահանայ, Եղիշէ, Ստեփաննոս, Միքայէլ, Ռափայէլ, Մամբրէ, Յակովբ, Պետրոս և Վարդան վարդապետներ:

նա մուտք էր գրուած և լուսանցում գործապետի յատկանշաններն թէ ինչ գործի է վերաբերում, շատ մեծ զգուշութիւններ), չ'նայելով զիւանական օրինասահման խստութիւններին՝ գտնվում է Գողթ գիւղացի Յովակիմի տանն՝ անգիր թերթը պատառուած հինայ (կարմիր ներկ) փաթաթելու համար. իսկ զբաւորը սոխերի տակ փռուած, որ չ'փթին նոքա: Այս գիւտին է պարտական ներկայ վանահայրը՝ յայտնելով Սինօգին՝ թէ ջրաղացի կալուածագիրը Գոյնն ուղարկած է վիճակային Ատենին հաստատելու համար: Ընթերցողները թերևս ասեն այդ ոչինչ՝ ինչու մանէթ արժէք ունեցող ջրաղացն ինչ է, որ ինչ լինի նորա կալուածագրի մասին եղած հսկողութիւնը, թէն նա այժմ տարեկան ինչու արծաթ եկամուտ ևս բերելու լինի: Որ ի փորձեն հաւատարիմ է և ի բազմին հաւատարիմ է»: Ահա ձեզ և մեծը: Գեղարգայ վանքի վանահայր արժանապատիւ Միքայէլ վարդապետն Չամոյեանց՝ սորանից ութ տարի յառաջ, յանձնում է Սինօգին իւր վանուց անունով գնած Մեհրաբ-Քիւրդբեանդ Թափաբաշ գիւղերն իրենց կալուածագրերով, որպէս զի Ճեմարանը զօրացնէ իւր նիւթական միջոցները. իսկ նա (Սինօգն) տարէնը մինչև ութ հարիւր արծաթի վարձով է տալիս: Բայց անստարույս յուլիսի 8, 1707 թուով արձակուած Սինօգի հրամանը, հարցնումէ վանահօրը, «ընդ ձեռն պատշաճաւոր իրաւաբանի հաստատեալ է զկալուածգիր (դարձեալ զայթակրեցուցիչ զ.) ի նորոյ գնեալ Մեհրաբ-Քիւրդբեանդ գեղջն, թէ ոչ»: Ուրեմն, ինչով է տիրել Սինօգն այս ութ տարիների միջոցում նոյն

կալուածքներին. եթէ փաստաթղթեր չ'ունի իւր ձեռքին. իսկ եթէ ունի, ինչպէս չ'ի կարողանում իմանալ նորա հաստատուած կամ անհաստատ լինելն: Ինչո՞վ է որոշել դաշնագրութիւնների մէջ այդ գիւղերի շրջակայ սահմանների անուններն ամէն մէկ տարի կապալով տալու ժամանակ, եթէ կալուածագիր չ'ունի իւր ձեռքին: Ինչո՞վ է իւր իրաւացի դատը պաշտպանել ցայսօր սահմանակից կալուածատէրերի հետ հող ու ջրի վէճ ծագած միջոց՝ որ անդադար պատահումէ Գառնիբաղարի մահալի ազգաբնակչութեան շատութեան պատճառով, եթէ, կալուածագիր չ'ունի: Մի՞թէ այդ փաստաթուղթն ևս Աստապատու կարմիր վանքի և Խորվիրապի կալուածքների ռազամների խաչո՞վն խաչունեցան: Բայց թէ ունին արդեօք անուանուած գիւղորայքը իրաւագիր՝ ցոյց ենք տալիս Մինօղի անդամներին և գործավարներին կարդալ Այրի վանից-Գեղարգավանք ստորագրութեան գրքի 65—73 երեսները, ուր արժանապատիւ Ստեփաննոս վարդապետ Մխիթարեանցը հարկաւոր է համարել Մինօղի գործերից հանելով գրողմելու ռուս և հայ բարբառներով Մեհրաբ-Քիւրդբեանդ-Թափաբաշ գիւղերի կալուածագրի, նորա հաստատութեան և տիրապետողական թերթի հարազատ պատճէններն: Մենք այստեղ շատ սուղ տեղեկութիւններ կարող ենք բերել Տփլիսի կոնսիստորի գործերից Հաղպատի, Սանահնի, Մարցի, Հաղարծնի, Գօշ-Մխիթարի վանքերի կալուածքների խելվելու և նորանց տիրողապետական վկայաթղթերի կորչելու մասին: Գանձակի Հոգևոր կառավարութիւնից Արափլուի, Չարեքի, Եղնասարի, Մուռուտի (Մեռո-

նոտ), Թարգմանչաց, Բանանցի և այլ անապատների հողերի ու անտառների օտարանալու համար: Ախալցխայի կառավարութեան գործերից բարեյիշատակ կարապետ և Գէորգ Արքեպիսկոպոսների արդիւնքով գնուած գիւղերի հրովարտակի (սանձախ բարաթիի) Գութայիսի նահանգական դատարանում կորչելու համար՝ կամ Միրաքեանցի ու Թաթոսեանցի կողմանէ բաւականին հողեր սուրբ Փրկչի կալուածներից տիրելու մասին: Սաւալյն առ ժամա լռելով՝ թողնում ենք պատեն ժամանակի, միայն եկեղեցական սեպհականութիւնների բարեմիտ փաստաբանների խղճին ենք յանձնում պատասխանել, թէ ո՞րքան իրաւացի են մեր նկատմունքները, որ հողւոր իշխանութիւնը առանց ազգայինների միջամտութեան չ'է կարող բոլոր կալուածներն պահպանել անկորուստ: Բացի մեզ շատերն ևս կարող են իմանալ այսպիսի կորուստների տեղեր և պատճառներ ուրիշ տեղերի մասին: Յանկալի էր իմանալ, արդեօք մեր հողւոր իշխանութիւնն ունի իւր բոլոր շէն և անշէն վանքերի, անապատների ցուցակները հանգերձ կանոնաւոր տեղագրութիւններով, սրպէս զի կարեւոր դէպքում իւր իրաւունքը նոցա մնացորդների վերայ կարողանար գործադրել: Այլ թէ վանքական կալուածների արդիւնաբերութեան գործում որքան հմտութիւն ունի հողւոր իշխանութիւնը՝ բաւական է միայն յառաջ բերել այն օրինակը, որ բժշկապետ Տէր Գրիգորեանցն Ախալցխայի եկեղեցւոյ կալուածներին տալիս էր տարէնը 5250 մանէթ կապալադրամ. սորա համար ժողովրդի կողմանէ անդադար բողոք էր՝ թէ կապա-

լառուն շատ տալով՝ աշխատում է իրենից անիրա-
ւարար շատ ստանալ, (թէ և ոչ մէկ կանոնաւոր
գիւանատան մէջ չ'կարողացաւ իւր գանգաւոր ապա-
ցուցանել)։ ուստի և խնդրում էր Թորոս Չափրաս-
եանցի հատուցածի նման 3300 արծաթ լինի ածրը-
գազրամը, որպէս զի ինքը հանգիստ լինի։ Սակայն
կապալի ժամանակը լրացած օրերը՝ նոյն իսկ բողոքող
գիւղացին, յանձն առաւ տալ տարեկան 10,000 բուպլի՝
որ 12,000 ածրգազին առաջարկողը իրեն գուման
չ'զայ ամենեկին. իսկ թէ ո՞րքան ջերմեռանդութիւնով
պաշտպանում էր եկեղեցական բարձրագոյն իշխա-
նութիւնն գիւղացիների անարգար առաջին պահանջ-
ները՝ շատերին յայտնի նշանաւոր գործ է։ Այս
թուանշաններից յետոյ պէտք է արգեօք ասել Պ.
Գրչին, ահա թէ ուր գնացին, ինչ եղան էջմիածնի
կալուածներն, որոնք հարիւրաւոր տարիներ և անհա-
շիւ ինքնընծայ վարչութիւններ ունին հարցերի մէջ-
տեղի դատարկութիւնը լցնելու։ Պէտք է ասել և Պ.
Քաջերունուն, երանի այսպիսի բարոյական յարա-
բերութիւն էջմիածնի կողմանէ չ'լինի և ոչ մէկ
կալուածատէր անապատի հետ։

Դ., Հարիւրաւոր աշխարհական և հոգևորական
աւերակ վանքերին այցելուներ պատահած են մեզ,
նոցանից առաւել լուրջ դատողութիւններ տուած են
միշտ աշխարհականներն՝ որոնք փոքր 'ի շատէ գար-
գացում են ունեցել։ Օրինակի համար, երբ քանի մի
պարոններ սուրբ Ստեփաննոսի և Ամենափրկչի կի-
սուեր և թերաշէն վանքերը տեսան Գեղարդայ շրջա-
կայքում, երբ տեղական տաճիկ և հայ բնակիչներից

լսեցին թէ՛ այս ինչ հող, այս ինչ ձոր վանքինն է,
այս ինչ այգի, այն ինչ գիւղատեղ վանքինն է, այս
ինչ ջրաղացի աւերակ, այն ինչ առու և իւր կրաշէն
ջրամբարը վանքինն է՝ անգագար սրտատանջ հարցե-
րով մեզ տալնապում էին. — «Ինչո՞ւ հոգևոր իշխանու-
թիւնը այս շէն, համբաւաւոր և եկամուտներով ա-
պահովացած վանքերը իբրեւ միջոց չ'է գործածում
հետգնեալ միւս անապատների նորոգութեանը, որով
նոցա կալուածները՝ թերեւ կիսով չափ, ձեռք կրեր-
ուին. քանի որ նոյն իսկ բնակչաց բերանում է նո-
րանց կալուածագիրը։ Ինչո՞ւ այնքան անխնամ թող-
վում են այն ճարտարաքանդակ խաչարձանները, որ-
մնաքարերն ու տապանադրերն, որոնք մեր ազգի
անցեալ ճոխութեան վկայադրերն են այսօր և պատ-
մութեան խօսքերին ու ժգնութիւն և անսուտ ապա-
ցուցութիւն։ միթէ ք'իչ հաց ուտողներ կան ազգի
հաշուով. ինչո՞ւ մէկ քանի անձինք և այն նուիրական
տեղերը չ'են գտնուում՝ նորանց անեղծ պահպանու-
թեանը հսկելու։ Միթէ հոգևոր իշխանութիւնը չ'է
հաւատում իւր ժողովրդի ջերմեռանդութեանը, որ
երբ տեսնէ այսօր այս ինչ աւերակ վանքումն ծուխ
դուրս եկաւ, բնակչութիւն հաստատուեց, վաղը ան-
շուշտ նորա ուխտաւորն է, նորա կաթնատու և արօ-
րածիկ անասունների նուիրատուն է, նրա վանահօր
աջահամբոյր բաշխողն է և այլն և այլն։» Դորանց
վերայ մենք աւելացնում ենք. այո, անցել է այժմս
այն նախնական յարմարութիւնն, որ անապատները
կլինին մանկանց համար գիշերօթիկ կրթարան. սա
այն նորա դեռ ևս չ'են կորցրել իւրեանց նշանա-

կութիւնն արծարծելու ժողովրդի մէջ կրօնասիրութիւն, ներշնչելու ազգասիրութիւն, քահանայացու դպիրներին վարժելու եկեղեցական ուսմունքների, խորհրդական արարողութիւնների, միակերպ շարժողութիւնների և համանման երգեցողութիւնների մէջ, որոնք արտաքին աչքի ընկնող պայմաններն են մէկ առանձին կրօնական հասարակութեան: Այս պէտքերը առաւել զգուժ են ժողովրդականք, քան թէ մենք, ըստ որում նոքա աւելի ծանօթ են պայմաններին՝ որոնք ազգերի սրտերը միացնում են իրենց հայրենիքի հետ անբաժան: Նոքա լաւ գիտեն թէ՛ ինչ յատկանիշներ և ինչպիսի մնացորդներ կապում, շղթայում են ժողովրդի ներկայն անցեալի հետ: Նոքա աներկմիտ հաւատացած են՝ որ ամեն մէկ մտացի, գործին քննողական աչքով նայող օտարազգին, աւերակների մնացուածքների վերայ կարող է առանց արձանագիրների և բեռագիրների ևս կարգալ մեր վաստակասէր նախորդների բարոյական ոյժը, քանքարը, տարօրինակ կրօնասիրութիւնը, բնածիր ճարտարութիւնը և մտաւորական զարգացումը: Ուստի այս պատճառով է, որ նոքա եկեղեցականներից աւելի սրբազան կ'համարին ամէն մէկ մեր նախնեաց ձեռքից գուրս եկած հիւսուած ու կալաշտեն: Այս պատճառով է, որ կցանկան իւրեանց խնկելի հայրերի փառք դրոշմող քարաշէն տախտակներն անբեկանելի և անհետանալի մնան: Այս պատճառով է, որ մենք մեծ և փոքր վանքերի եկամուտքի ինչ տեսակ բաժանմունքների, վանահայրերի ինչ տեսակ համաձայնութիւնով — իբրեւ սեպհականութեան տէր և ոչ ա-

ւանդապահ — վարեններու մասին, կամ հնութիւնների ինչ աչքով նայելու համար մանրամասն չ'խօսելով՝ մեր փորձով դիտեցածը յայտնեցինք անկեղծ մտքով, և հրաւիրում ենք ազգայինների միջամտութիւնը հոգևոր կառավարութեան գործերին, քանի դեռ ևս ուշ չ'է: Հրաւիրում ենք բանիմաց և ձեռնհաս հայերին կազմել ընկերութիւն հայրենի հրաշաճարտար հնութիւններն պահպանելու և հարկաւոր եղած տեղերը հետազօտելու, որից թերեւ խրախուսուի հոգևոր տեսչութիւնն իւր կողմանէ պարտուպատշաճ եղածներն անելու: Գոնէ մէկ մէկ վեղարաւոր կարգելու այն անապատներում, որոնց շրջակայ բնակիչների վկայութիւնը ձեռնտու է վանքական հողերի համար վեճեր բարձրացնել՝ կառավարութեան կողմանէ երկրաշափական գործողութիւնները սկսած ժամանակ. բաւական համարելով այն կորուստներն, որոնք ցայսօր անհողութեան պատճառաւ հասել են մեր ազգութեան, որ բացի եկեղեցական կալուածներն իւր բնական երկրում ուրիշ ընդհանուր սեպհականութիւն չ'ունի:

Պ. Ս. Ե.

ՅԱԽԵԼՈՒՄԾ Բ.

Բարեմիտ ընթերցողն արդէն զրբուկիւս վեցերորդ պրակում տեսաւ՝ Սրբազան Ներսէս և Արիստակէս եպիսկոպոսների նամակներից, հայր Խորէն վարդապետ Ստէփանէի մեր անձին վերաբերութեամբ ունեցած ջանքերը՝ նզովից կոնդակի տարածման մէջ: Որպէս զի կարող լինինք գաղափար տալ նրբամիտ քննասի-

ընն մեր ընկերին թշնամանք անտեսելով՝ նորա հետ բարինամբոյր կենցաղավարութեան մասին, յառաջ ենք բերում երկրորդ յաւելումս մէջ այն պժգալի գործողութիւններէն, երկու և կէս տարի անցնելուց յետոյ՝ Աստրախանից մեր 1886 թուականի յուլիսի 18-ին համարաւ 240, յայտարարական և մտերմական գրութիւնների օրինակները Վեհափառ Մակար Կաթուղիկոսին ուղղուած՝ բարեշնորհ Խորէն վարդապետ Ստեփանէի մասին։ Տեսնելով այդ եռանդուն անձնաւորութեան մէջ պաշարակելի թերութիւնների հետ զուգընթաց և գովանի յատկութիւններ ու հագուազիւտ արժանիք՝ ըստ բնածին մեր ձգտման, չէինք կարող չգնահատել նորան։ Մանաւանդ որ ստուգապէս տեղեակ էինք թէ նա իւր միամտութեամբ այլոց ձեռքին չարութեան գործիք է՝ ինչպէս Ստեփաննոս եպիսկոպոս Մխիթարեանի. ուստի և եղբայրական սիրոյ պարտք կ'համարէինք առիթներ որոնել՝ պատուականն անարգէն հանելու, բաժանելու, որով և ուղղութեան առաջնորդելու։ Յառաջ բերենք ապա և շնորհալի վարդապետի նոյն թուի զեկտեմբերի 31-ին սուրբ Էջմիածնից մեզ յղած նամակի հաւատարմ՝ որ մաքուր հայելի է նորա վառվառն, աշխոյժ, սիրովառ հոգւոյ յափշտակութեան և յեղեղուկ կրքերից ալէծուփ բնաւորութեան։ Մարդկային սրտի զազանի խորշեր և նորա բիւրատեսակ յոյզեր քննող աստուածեղէն խմաստութեան Հոգին սրբանանսիւ ստուգութեամբ առաջնորդ է հանդիսացել Սրբազան Պօղոսին ճշմարիտ հաւատացեալներ վաստակելու ունի հրահանգով։ «Մի յաղթիր ի չարէն, այլ

յաղթեալ բարեաւն չարին։ Եթէ քաղցեալ է թշնամին քո՝ հաց տուր նմա, և եթէ ծարաւի է՝ ջուր տուր նմա, զայս արարեալ կայծակունս հրոյ կուտեսցես ի գլուխ նորա»։ Անա խրատ ընկերահաշտ կենցաղավարութեան՝ որ սիգախրոխտ առիւծներ հեղահամբոյր զառնելի քաղցրաբարոյութեան կփոխարկէ՝ որոյ հաւատարի պատկերն է վերջընթեր թուղթն։

Ձերդ Վեհափառութիւն

Աստուածարեւել Քահանայապետ.

Պատուաղիր մեծարանօք ընկալայ զՀայրապետական պատուական կոնդակ Սրբազնագոյն Քահանայապետիդ՝ տուեալ յ2 այսր յուլիսի թուահամարաւ 365, ի մասին բացման միղասեան և երկգտեան ծխական հոգևոր զպրօցաց վիճակին՝ ի կառարումն որոյ փութացից Տեսան յաջողութեամբ և մեծի Դիապետիդ օրհնութեամբ։

Վեհափառ Տէր, որովհետեւ քանի քանիցս հրամայեալ է ինձ ի Սրբազան Սինօդէ սրբոյ Էջմիածնի ընտրել զարժանաւոր թեմական տեսուչ և բարձրագոյն հաստատեալ հրահանգ վարչութեան զպրօցաց մերոց զտեսուչն բացառապէս որոշէ ի հոգևոր անձանց, վասնորոյ յառաջ քան զամենայն կանխեմ հայցել զփութաշնորհ անօրէնութիւն Վեհաստիճան Հոտապետից տալ ինձ կցորդ գործոց զպրօցական կառավարութեան զարժանապատիւ Խորէն Ծայրագոյն՝ վարդապետն Ստեփանէ՝ կարգելով զնա ի պաշտաման փոխառաջնորդի ի Ղզլար քաղաքի։ Նա ստան-

ձընելով և զպարտաւորութիւն թեմական տեսչի ստացի 'ի տարին հանդերձ ճանապարհածախիւք զմի հազար երկերիւր բուպիս արծաթոյ և եռանդուն գործունէութեամբ զբանալի երկդասեան դպրոցս 'ի Ղզլար և 'ի Մոզզոկ քաղաքս տակաւ առ տակաւ ամբարձցէ 'ի վիճակ միջնակարգ վարժարանաց:

Ի յայտարարութենէս առ Սըբազան Սինօզն՝ 'ի 18 մարտի տարւոյս ընդ համարաւ 80 Աստուածաբեալ Տէրդ իմ ունի լիովին հասու գտանիլ կարեորութեանց ներկայ խնդրոյս. ըստորում 'ի վիճակիս չըգտանի բանիմաց քահանայ որ, որ հնարեսցի տալ զկարևոր ուղղութիւն նորոգ բանալի վարժոցաց 'ի խոյս ապագայ նախատեսանելի անախորժութեանց և տարակուսութեանց, մանաւանդ՝ որ զլիաւորն է, դժուարինէ սոսկ քահանայի կամ աշխարհականի 'ի հաւանութիւն ածել բերել զհասարակութիւնս Ղզլար և Մոզզոկ քաղաքաց՝ յորս, չգտանելով արքունի միջնակարգ ուսումնարանաց, օր յառաջ հոգալ պէտք են զընդլայնելոյ զշրջանակ ուսման երկսեռ զաւակացն մերազանց:

Յանձն եղեալ 'ի շնորհս Աստուածաբեալ Հայրապետիդ, պատիւ ունիմ լինել միշտ Ձերդ Սըբութեան ամենախոնարհ ծառայ:

Առանձինն:

Հոգևոր Տէր.

Աղաչեմ զՀայրականդ ուշադրութիւն երկայնմբտութեամբ լսել ինձ: Անորոշ գրութիւնն վհատիչ և սպանիչ է աշխուժի և եռանդեան հոգւոյն: Յերից

ամաց հետէ գտանիմ յանորոշ կացութեան՝ իբրու առժամեայ կառավարիչ հոգևոր գործոց վիճակիս: Յայսքան միջոցի միեկեթ արժանի յիշատակի կատարեցաւ գործ շինութեան ազգային աղքատանոցի: Խոստովանիմ, բազում ինչ հնարաւոր էր առնել, ձեռնարկելով յարմատական փոփոխութիւնս. սակայն առօրեայ տեղակալութեանն յիշատակ յետս ընկրկէր զիս 'ի համարձակ ձեռնարկութեանց, ընդ սկզբանն որոց և զկատարածն անհրաժեշտ է գիտել:

Յայտարարութիւնս՝ յաղագս տալոյ ինձ զՍորէն վարդապետն, թող չ'լինիցի Տեառնդ իմոյ 'ի զայրացումն կամ 'ի զարմացումն. փոքր 'ի շատէ ճանաչեմ զիման 'ի վիճակիս և ճանաչիմ յիմոցն. յուսամ, զի օգտաբեր գտանիցի վաստակաւ քան զիս այրն զիւրաբորբօք և բազմատանջ: Իսկ Դուք՝ յետ բազմութիւ խոհական փորձոց, զփորձ տեսչիք և երկուց ցասկոտ անձանց զիջողութեամբ իրերաց 'ի շահ հասարակաց գործելն: Վերստին խնդրեմ, եթէ միայն ունիմ մնալ 'ի պաշտամանս, առանց վարանմանց բարեհաճեցէք տալ ընթացս յայտադրոյն՝ որով առաւելուք ինձ զպատիւ առաջի բանագէտ անձանց, փրկէք զվանականն 'ի յուսահատութենէ և զանխորհուրդ գատող համազգիս 'ի բամբաստանաց: Ապա եթէ կամք և հրամանք Ձեր յայլ ինչ կոչեն զիս ի պարտաւորութիւն՝ չկամիմ զի առանց օգնականի այրն անշըրջահայեաց յառաւել դժուար կացութիւն զանձն արկանիցէ և զժողովուրդն միահաւան 'ի հերձուած հանեալ տանիցէ:

Դրոշմելով զՉերմին համբոյրս 'ի վերայ Հովուա-

պետական և Հայրական դատակաց ամեներանեալ
հոգևոր ծնողիդ իմոյ,

մնամ ամենախոնարհ ծառայ և որդի:

Ի 17 1887 ամի ստացեալ:

Նորին Սրբազնութեան

Տ. Սուրբիս եպիսկոպոս Պարզեանին:

Սրբազան Տէր իմ:

Վեհափառ Հայրապետիս զթառառ հրամանով
դարձեալ արժանացայ Հայութեան փրկութեան Սրբ-
բալայրը համբուրել և պաշտել, վերադառնալով ար-
սորիցս Ս. Էջմիածին ահա մի եօթնեկից իվեր:

Այստեղ միայն իմացայ Ձեր Սրբազնութեան
գրութիւնն իմ մասին առ Վեհափառ Հայրապետն:
Երկիւղ եմ կրում, Հայութեան անսուտ բարեկամ
փառաւորեալ Հայր, թէ բառերը կոպակասն
ինձ յայտնելու ինչով որ լցված են միաբն և սիրտս,
ուստի կարճ խօսքով վառ և բոլորը ջերմեռանդա-
գոյն սրտիս լարերի վերա հեռագրումեմ Սրբազան Տե-
առնդ, որ այս իմ երկտողս գրումեմ ոչ թէ թանա-
քով, այլ ուրախութեան և երախտագիտութեան ար-
տասութեամբ: Երախտագիտութեան՝ որ ամենքից մո-
ռացվածիս և ի բաց ընկեցիկիս կամեցել էք յիշել, և
չհայելով իմ բազմաթիւ պակասութիւններին, յօժա-
րում էք սակաւամասն արժանիքս, եթէ ունիմ, ի հա-
շիւ առնել, բայց առաւել ուրախութեան է արտա-
սուքս, որ բազմաւորված եմ համոզումս դարձնել այն
ինչ որ իրրի արտաքին տեղեկութիւն ունէի թէ Հայ-

երիս մէջ չէ մեռել բոլորովին հին Հայկական վե-
հանձն սիրտը և հոգևորականներս մէջ գտնվումէ
Ձեզապիսի վեհանձն առաքինի, Աւետարանի միակ
պաշտօնեայ: Գոհութիւն եմ մատուցանում անբաղդ
Հայերիս նախախնամօղ Արարչին:

Գաղանիք չէ խօսքս եթէ երբեմն խոստովանել եմ
բարեկամներս առաջ Ձեր պատուաբեր արժանիք-
ները, այսօր պատրաստեմ, եթէ հնար էր, ի լուր
աշխարհի քարոզել:

Սոնարհելով ի համբոյր Աստուածապարգև մար-
դտիրական սուրբ զգացմունքդ արտապրօղ նուիրա-
կան Աշիգ, ուխտումեմ, Սրբազան Հայր, ցմահ ու-
րախանալ Ձեր այգապիսի չքնաղ և պանծալի հոգևո-
րական լինելու վերա և լինել երախտաղէտ: Եթէ
այս աշխարհից մեզ հետ մի բան պիտի անցնէ միւս
աշխարհ, անշուշտ եմ, որ սոյն զգացմունքով պիտի
ներկայանամ երկնաւոր Գառաւորի առաջ: Չնչին
անձն եմ և վատարագգ, բայց գիտեմ անձնանուիրա-
բար սիրել և ծառայել: Ընդունեցէք աղաչումեմ բոլո-
րանուէր սրտիս ծառայութիւնը այժմ և այսուհետեւ
ցմահ:

Սրբազան Տեառնդ

Սոնարհ և անձնանուէր ծառայ

Սորէն ծայր, վարդապետ Ստեփանէ:

Ս. Էջմիածին 1886 զեկտեմբերի 31.

Յ. Գ. Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեցաւ
հրամայել ինձ գնալ և իմ անձնական Հայերին
հոգևոր հովիւ:

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ՝

1) Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզեանցի նամակը զրուած սուրբ Էջմիածնի Սինոդի ատենապետի Տեղակալ գերապատիւ Երեմիա եպիսկոպոս Գալստեանի անուան, գինն է 60 կոպ.

2) Ճանապարհորդական տպաւորութիւնք և համառօտ նկարագիր գէպքերի վերջին Կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ, գինն է 60 կոպ.

3) Պատուիրակութիւն Սուքիաս եպիսկոպոսի 'ի Ս.-Պետերբուրգ Հայոց դպրոցների մասին:

ՄԱՍՈՒԻ ՏԱԿ ԵՆ ԵՒ ՀԵՏՁՅԵՏԷ ԼՈՅՍ Կ՛ՏԵՍՆԵՆ.

2) «Յայտարարական թուղթ Սուքիաս եպիսկոպոսի յանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ Դ-ի»:

1) «Ազգարարական թուղթ Սուքիաս եպիսկոպոսի Պարզեանց առ ոմանս յանդամոց միարանական ուխտի սրբոյ Աթոռոյն Կաթողիկէ Էջմիածնի»:

Վ Ա Ճ Ա Ռ Ո Ի Ո Ի Մ Է՝

Երեանում—Պ. Յովհաննիսեանցի գրախանութում,
Իսկ Տփլիսում—«Գուտտեմբերգ» և «Կենդրոնական»
գրավաճառանոցներում:

Գինն է 30 ԿՈՊԵԿ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0161953

